

Onderwerp

Opties voor provinciaal beleid ter verbetering dierenwelzijn

Kern mededeling:

Op 12 november 2014 hebben uw Staten ons college verzocht om na te gaan of het WUR-rapport 'Opties voor provinciaal beleid ter verbetering van het welzijn van dieren in Zuid-Holland' bruikbaar is voor het provinciaal beleid van Flevoland. Wij hebben toegezegd uw Staten via een mededeling te informeren over de mogelijkheden die dit rapport biedt voor het Flevolandse beleid ten aanzien van dierenwelzijn in natuurgebieden.

Mededeling:

Uit het rapport blijkt dat de provinciale bevoegdheden voor de verbetering van het dierenwelzijn voor in het wild levende dieren gering zijn. Zij beperken zich tot de wettelijke bevoegdheden die Gedeputeerde Staten op grond van de Flora- en faunawet hebben ten aanzien van beheer en schadebestrijding. Met de inwerkingtreding van de Wet Natuurbescherming worden deze bevoegdheden verruimd en kunnen Gedeputeerde Staten (aanvullende) eisen stellen aan Faunabeheereenheden en Faunabeheerplannen. Bij de implementatie van de Wet Natuurbescherming in het provinciaal beleid zullen Gedeputeerde Staten de verbetering van het dierenwelzijn onderdeel laten zijn van de beleidsoverwegingen.

Een aantal van de aanbevelingen uit het rapport, zoals het systematisch vastleggen van gegevens over verkeersslachtoffers onder wilde dieren en het aanleggen van faunavoorzieningen, is al praktijk in Flevoland. De aanbevelingen met betrekking tot weidegang van paarden en pony's of het leveren van beschutting voor dieren met weidegang tegen zon en andere weersinvloeden vallen buiten de provinciale bevoegdheden.

Bijlagen

Naam bijlage:	eDocs nummer:	Openbaar in de zin van de WOB (ja/nee aangeven)
Opties voor provinciaal beleid ter verbetering van het welzijn van dieren in Zuid-Holland, WUR-rapport 535	1684704	Ja

Ter inzage in de leeskamer

Naam bijlage:	eDocs nummer:	Openbaar in de zin van de WOB (ja/nee aangeven)
		Tot

Registratienummer

1684442

Datum

2 december 2014

Auteur

ing. H.I. Iken

Afdeling/Bureau

RM

Openbaarheid

Passief openbaar

Portefeuillehouder

Gijsberts, A.

Ter kennisname aan PS en burgerleden

Wageningen UR Livestock Research

Partner in livestock innovations

Rapport 535

Opties voor provinciaal beleid ter verbetering van het welzijn van dieren in Zuid-Holland

december 2011

LIVESTOCK RESEARCH

WAGENINGEN UR

Colofon

Uitgever

Wageningen UR Livestock Research
Postbus 65, 8200 AB Lelystad
Telefoon 0320 - 238238
Fax 0320 - 238050
E-mail info.livestockresearch@wur.nl
Internet <http://www.livestockresearch.wur.nl>

Redactie

Communication Services

Copyright

© Wageningen UR Livestock Research, onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek, 2011

Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Aansprakelijkheid

Wageningen UR Livestock Research aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Wageningen UR Livestock Research en Central Veterinary Institute, beiden onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek vormen samen met het Departement Dierwetenschappen van Wageningen University de Animal Sciences Group van Wageningen UR (University & Research centre).

Losse nummers zijn te verkrijgen via de website.

De certificering volgens ISO 9001 door DNV onderstreept ons kwaliteitsniveau. Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Animal Sciences Group van toepassing. Deze zijn gedeponeerd bij de Arrondissementsrechtbank Zwolle.

Abstract

For livestock, companion animals, laboratory animals and wildlife, the major threats to animal welfare in the province of Zuid-Holland are appointed. Within the duties and powers of the province 30 recommendations are designed to improve animal welfare.

Keywords

Provincial animal welfare policy

Referaat

ISSN 1570 - 8616

Auteur(s)

H. Hopster, G.W.T.A. Groot Bruinderink (Alterra-Wageningen UR) en M.B.M. Bracke

Titel

Opties voor provinciaal beleid ter verbetering van het welzijn van dieren in Zuid-Holland

Rapport 535

Samenvatting

Voor landbouwhuisdieren, gezelschapsdieren, proefdieren en dieren in het wild zijn de belangrijkste bedreigingen van het welzijn van dieren in de provincie Zuid-Holland benoemd. Binnen de taken en de bevoegdheden van de provincie zijn 30 aanbevelingen opgesteld om het welzijn van dieren te verbeteren.

Trefwoorden

Provinciaal dierenwelzijnsbeleid.

Rapport 535

Opties voor provinciaal beleid ter verbetering van het welzijn van dieren in Zuid-Holland

Policy options for the improvement of the welfare of animals in the province of Zuid-Holland

H. Hopster, G.W.T.A. Groot Bruinderink (Alterra-Wageningen UR) en
M.B.M. Bracke

december 2011

Voorwoord

Voor het provinciaal beleid is het thema dierenwelzijn relatief nieuw. De Statencommissie Groen en Water van de provincie Zuid-Holland heeft besloten tot een integrale analyse van de mogelijkheden om het welzijn van dieren binnen haar taken en verantwoordelijkheden te verbeteren. Hiermee heeft Zuid-Holland bij mijn weten een primeur die past binnen een traditie. In 1864 werd in Den Haag namelijk ook het startschot gegeven voor de oprichting van de “s Gravenhaagse Vereeniging tot bescherming van dieren”, wat wij nu kennen als De Dierenbescherming. Zuid-Holland liep en loopt met dierenwelzijn voorop.

Dierenwelzijn is een onderwerp dat veel burgers raakt. Alleen al daarom is het begrijpelijk dat provincies vast stellen waar zij mogelijkheden hebben om dierenwelzijn in hun beleid een plek te geven en hoe zij met dit onderwerp willen omgaan. Bovendien lijken provincies in de voorgestelde nieuwe Wet Natuur meer verantwoordelijkheden te krijgen voor de bescherming van in het wild levende dieren.

Zoals gevraagd, besteden wij in ons rapport aandacht aan landbouwhuisdieren, gezelschapsdieren, proefdieren en in het wild levende dieren. Vervolgens convergeren we naar die dieren waarvoor de provincie bij uitstek verantwoordelijk is, de wilde fauna. De meeste van onze aanbevelingen betreffen dan ook het welzijn van in het wild levende dieren. Toch zijn er voor de provincie ook bij de gehouden dieren en binnen haar verantwoordelijkheden, mogelijkheden om aan een beter welzijn bij te dragen. Ik ben blij dat we hiervoor verschillende opties mochten uitwerken.

Dit rapport ondersteunt de beleidskeuzes die de provincie nog wil gaan maken. Hopelijk draagt de inhoud van dit rapport in Zuid-Holland tevens positief bij aan de kwaliteit van het maatschappelijk debat over het welzijn van dieren.

Hans Hopster
Lector Welzijn van Dieren

Samenvatting

Het begrip dierenwelzijn

Het begrip dierenwelzijn is van oorsprong niet een wetenschappelijk concept, maar is voortgekomen uit een maatschappelijke discussie waarin ethische normen en waarden een belangrijke rol spelen. Met het begrip dierenwelzijn wordt uiting gegeven aan onze zorg over de manier waarop wij met dieren omgaan. In het maatschappelijk debat is dierenwelzijn een dualistisch begrip. Enerzijds gaat het om de kwaliteit van leven, zoals dat door het dier ervaren wordt. Anderzijds betreft het de wijze waarop wij mensen vinden dat wij en anderen met dieren behoren om te gaan. Kennis over de biologie van dieren en over de interactie tussen dieren en hun omgeving wordt in het maatschappelijk debat vaak gecombineerd met de dierethiek. Beide benaderingen zijn relevant en voor het beleid onmisbaar, maar dienen in de discussie over dierenwelzijn duidelijk onderscheiden te worden. Ook dient het abstracte begrip dierenwelzijn concreet te worden geformuleerd en in meetbare grootheden te worden gedefinieerd, voordat je er in de praktijk mee kunt werken.

Perspectief van het dier

In dit rapport wordt dierenwelzijn gedefinieerd als de balans van positieve en negatieve gevoelens die een dier tijdens zijn leven ervaart. De genoemde balans zal moeten worden ingeschat op basis van heersende omstandigheden en betrouwbare, diergerichte en wetenschappelijk onderbouwde (steekproef) informatie. De biologische kenmerken en eigenschappen van dieren zijn bij dierenwelzijn evenwel onbetwist het vertrekpunt voor de bescherming van hun belangen.

Om met een diergerichte aanpak het welzijn van landbouwdieren te kunnen vaststellen wordt sinds enige tijd de systematiek gevolgd zoals deze in het Europese Welfare Quality® project is ontwikkeld. De basis hiervoor wordt gevormd door de vier principes waaraan goed welzijn moet voldoen: 'goede huisvesting', 'goede voeding', 'goede gezondheid' en 'soortspecifiek gedrag'. Per diersoort worden voor deze principes in totaal 12 criteria geformuleerd, op basis waarvan in de praktijk kwalitatieve en kwantitatieve metingen aan dieren kunnen worden uitgevoerd.

Perspectief van mens en maatschappij

Hoe wij met dieren omgaan is door de eeuwen heen sterk veranderd. Desondanks blijft de ambivalente houding van mensen ten opzichte van dieren ons parten spelen. Enerzijds is dat terug te voeren op verschillen tussen mensen in hun relatie met dieren. Deze verschillen zijn gebaseerd op verschillende fundamentele morele overtuigingen, die een belangrijk vertrekpunt zijn voor de rechtvaardiging van gebruik van dieren voor uiteenlopende doeleinden. Anderzijds bepalen de doelen waarvoor wij dieren houden in sterke mate de (nuts)waarde die wij als mens aan dieren toekennen. In een proces van reflectie komt een kritische wisselwerking tot stand tussen intuïtieve oordelen, principes/waarden en feiten. Er wordt geprobeerd om deze met elkaar in evenwicht te brengen, waaruit een moreel eindoordeel volgt met betrekking tot het gebruik van dieren in bepaalde praktijken.

Het belang van kwesties.

Welk gewicht moet worden gehecht aan kwesties die het welzijn van dieren betreffen, laat zich in onze pluriforme samenleving niet altijd gemakkelijk voorspellen. Dit wordt namelijk in sterke mate bepaald door het waardenperspectief (antropocentrisme, zoöcentrisme, bio- of ecocentrisme), door de rechtvaardigingsgronden (utilitarisme, plichtethiek, deugdethiek) en door de grondhouding (gebruikers, relatiezoekers, oorsprongdenkers) die mensen hanteren ten opzichte van het dier. Tenslotte speelt de wijze waarop de moderne media aandacht besteden aan een kwestie als dierenwelzijn een belangrijke rol.

Wie is verantwoordelijk voor dieren.

Dierenwelzijn is primair een eigenschap van het *individuele* dier, ook al worden er daarvan soms miljoenen op uniforme wijze gehouden. Diegene die beschikkingsmacht heeft over dieren, is in de eerste plaats verantwoordelijk voor hun welzijn en gezondheid. Voor gehouden dieren als landbouwhuisdieren, proefdieren en gezelschapsdieren heeft de dierhouder (eigenaar, hoeder) een primaire verantwoordelijkheid. De Rijksoverheid stelt randvoorwaarden op voor het omgaan met dieren en is eindverantwoordelijk voor de handhaving daarvan. Het betreft hier de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren (binnenkort Wet Dieren) en de Wet op de Dierproeven. Beide zijn geënt op Europese regelgeving. De provincie heeft hierin geen directe verantwoordelijkheid, maar kan nationaal beleid versterken.

Dat geldt niet voor de in het wild levende dieren. Wilde fauna wordt in principe als populatie of als soort beschermd. Soorten, maar ook individuele dieren, zijn in het algemeen gebaat bij de bescherming van hun leefgebied. In de op stapel staande Wet Natuur wordt voor deze dieren de verantwoordelijkheid van de provinciale overheid uitgebreid. Dit betekent dat de provincies de beoordeling gaan doen van de toelaatbaarheid van activiteiten die mogelijk schadelijk zijn voor de instandhouding van dier- of plantensoorten. Het gaat hierbij om zaken betreffende de Vogel- en Habitatrichtlijn, de verdragen van Bonn en Bern, en om een verbod op het doden van gewervelde dieren (met ontheffingsmogelijkheid). Daarnaast gaat het over specifieke onderdelen van het jachtregime als sluiting van de jacht en de zorg om de stand van invasieve exotensoorten tot nul terug te brengen, het verlenen van een ontheffing van het verbod op het uitzetten van dieren, het verlenen van een tegemoetkoming in geleden schade, de behandeling van voorgenomen houtkap en de zorg voor de instandhouding van de biodiversiteit. Ook neemt het aantal bejaagbare soorten toe. Vanwege de mogelijkheid van de provincies om de jacht te sluiten, betekent dit ook een uitbreiding van de verantwoordelijkheden voor het welzijn van wilde fauna.

Dieren in Nederland

In Nederland worden ruim 122 miljoen landbouwhuisdieren gehouden voor de productie van vlees, vis, melk, eieren en bont. De veehouderij in Nederland is sterk gerationaliseerd en staat bloot aan kritiek vanuit de samenleving. Veel van deze kritiek voert terug op de krappe huisvesting van dieren in een prikkelarme omgeving waarin dieren onvoldoende lig-, loop- en thermocomfort ervaren, energierijke, structuurarme rantsoenen krijgen aangeboden en te weinig mogelijkheden hebben om natuurlijk gedrag uit te voeren. Ook het veelvuldig gebruik van antibiotica om dieren 'gezond' te houden, kan worden gezien als een teken dat de huidige houderijsystemen niet passen bij de dieren die er gehouden worden. Zoals eerst Wijffels (2001) en tien jaar later Alders (2011) concludeerden is doorgaan met strategieën die uitgaan van internationaal kostprijsleiderschap en prijsconcurrentie ("*business as usual*") geen optie omdat dit niet spoort met de eisen die de samenleving stelt. Er wordt dan ook naarstig gezocht naar alternatieve houderijsystemen.

In Nederland worden verder naar schatting ruim 28 miljoen gezelschapsdieren gehouden. Bijna 60% van deze dieren zijn vissen, en bijna 25% zijn honden, katten, konijnen en knaagdieren. Welzijnsproblemen bij gezelschapsdieren komen vooral voort uit onvoldoende kennis en bewustzijn van (leken)dierhouders betreffende de eisen die dieren stellen aan hun huisvesting en verzorging. Impulsaankopen en onvoldoende begeleid door deskundige voorlichting worden hierbij gezien als belangrijkste oorzaken van verminderd welzijn.

Ook werden er in Nederland in 2010 in totaal ruim 575.000 dieren gebruikt in dierproeven, bijna 3 procent minder dan het jaar ervoor. Van de verworven proefdieren was 0,38% (4.117) afkomstig uit de wilde fauna. Ongeveer 13% van alle proefdieren ondervond als gevolg van de dierproef meer dan matig ongerief, en 16% van alle proefdieren was genetisch gemodificeerd.

In tegenstelling tot gehouden dieren, is het niet mogelijk om betrouwbare aantallen te geven van alle in het wild levende dieren.

Dieren in Zuid-Holland

Zuid-Holland is geen Noord-Brabant. Van de ruim 122 miljoen landbouwhuisdieren die in Nederland worden gehouden, worden 1.2 miljoen dieren (minder dan 1%) op Zuid-Hollandse veehouderijbedrijven gehouden. Het aantal veehouderijbedrijven beslaat 7,6% van het totaal in Nederland. De bedrijfsgrootte ligt dan ook onder het Nederlandse gemiddelde en zogenaamde megabedrijven komen slechts in een enkel geval voor. De veehouderij in Zuid-Holland is daarmee relatief kleinschalig en overwegend grondgebonden.

Naast de naar schatting kleine 6 miljoen gezelschapsdieren die door particulieren worden gehouden, heeft de provincie Zuid-Holland ook vier dierenparken binnen haar grenzen, evenals 69 bij de Stichting Kinderboerderijen Nederland aangesloten kinderboerderijen en ca. 30 dierenasielen, dierenpensions en opvangcentra.

Uit de lijst van vergunninghouders in het kader van der Wet op de Dierproeven blijkt dat de provincie Zuid-Holland 14 van de totaal 71 vergunninghouders binnen haar grenzen heeft. Samen met Noord-Holland, Gelderland en Utrecht voert zij daarmee de ranglijst aan. Dit heeft te maken met de Life-Science bedrijvigheid rond de universitaire centra in Leiden, Rotterdam en Delft. De universitaire medische centra

in Leiden en Rotterdam waren in 2010 verantwoordelijk voor bijna 11,7% van het aantal gebruikte proefdieren in Nederland.

Het is onbekend in welke aantallen in het wild levende dieren in de provincie Zuid-Holland voorkomen.

Voor Zuid-Holland relevante kwesties met betrekking tot landbouwhuisdieren

Ook melkveebedrijven in Zuid-Holland zullen in de toekomst te maken krijgen met grotere koppels koeien waardoor het weiden van koeien, vooral op de trapgevoelige veengronden, verder onder druk komt te staan. De landschappelijke consequenties van schaalvergroting vergen een nieuwe afweging. Ook zullen de hogere percelen vooral in natte periodes beschikbaar moeten zijn om weidegang te behouden; in droge periodes kunnen dan de lagere, nattere percelen worden beweid. Dat zal consequenties hebben voor het (dynamisch) peilbeheer in het veenweidegebied. Melkveehouders zullen daarnaast, mede vanwege de grotere onzekerheid over melkprijzen, streven naar meerdere bedrijfseconomische pijlers onder hun bedrijf. Melkveehouders zijn daarom gebaat bij ontwikkelruimte.

De provincie Zuid-Holland onderscheidt zich van andere provincies door de relatief grote bevolkingsdichtheid en de relatief beperkt aanwezige (intensieve) veehouderij. Nergens in Nederland lijkt daarmee de kloof tussen burgers en boeren zo groot als in de provincie Zuid-Holland.

In een centraal in het veenweidegebied op te zetten agroecologisch recreatiepark kunnen mogelijkheden worden gecreëerd voor boerderijeducatie, natuurbeleving, ontspanning, sport en spel. Hiermee kan recreatie niet alleen aan de randen, maar in het gehele het veenweidegebied tot economische waarde worden gebracht. Bovendien kan een dergelijk project voorzien in activiteiten waardoor de kloof tussen boer en burger wordt gedicht en de (melk)veehouderij haar maatschappelijke kredietwaardigheid vergroot. Dit draagt indirect bij aan het welzijn van dieren, in die zin dat burgers een completer beeld krijgen van het leven en welzijn van landbouwhuisdieren, en zich bewust worden van hun eigen rol als consument.

Voor Zuid-Holland relevante kwesties met betrekking tot gezelschapsdieren

Voor paarden en pony's is het van belang om voldoende te kunnen bewegen, bij voorkeur in een weide. Om op trapgevoelige veengronden de schade aan de grasmat te voorkomen, zullen eigenaren geneigd zijn om de dieren binnen te houden. Om onvoldoende weidegang voor paarden en pony's tegen te gaan, zou samen met gemeenten een beleidskader opgesteld kunnen worden met betrekking tot de vestiging van bedrijven voor bedrijfsmatige paardenhouderij in het veenweidegebied. In het uiterste geval zou de provincie een restrictief beleid kunnen voeren ter voorkoming van bedrijfsmatige paardenhouderijen in het veenweidegebied, vergelijkbaar met intensieve veehouderij.

Dierenwelzijnsproblemen bij gezelschapsdieren (hond, kat, konijn en knaagdieren) worden vooral veroorzaakt door een gebrek aan kennis bij eigenaren over hun gezelschapsdieren en de noodzakelijke eisen aan huisvesting en verzorging. Impulsaankopen en een gebrek aan deskundige voorlichting liggen aan de basis van deze problematiek. Educatie en bewustwording zijn nodig om dit probleem in de kern aan te pakken, en het onderwijs biedt daarvoor de beste ingang. De rijksoverheid ziet voor onder andere de Natuur-Milieu-Educatie (NME) centra hierbij een belangrijke rol weggelegd. Provincies en gemeenten kunnen het rijksbeleid versterken door genoemde partijen financieel te (blijven) ondersteunen en dit te koppelen aan resultaatverplichtingen waardoor de effectiviteit van voorlichting en educatie wordt bevorderd.

Voor Zuid-Holland relevante kwesties met betrekking tot proefdieren

Met investeringen in de topsector Life Sciences stimuleert de provincie Zuid-Holland de ontwikkeling van de Medical Delta. Dit beleid heeft daarmee invloed op het gebruik van proefdieren en kan daarmee het risico op lokale openbare ordeproblemen vergroten of verkleinen. Een actief beleid met betrekking tot de ontwikkeling van alternatieven voor dierproeven kan het gebruik van proefdieren verder verminderen en het maatschappelijk krediet van vergunninghouders vergroten.

Voor Zuid-Holland relevante kwesties met betrekking tot in het wild levende dieren

De provincie stelt het faunabeheerplan vast en kent ontheffingen toe aan de Faunabeheereenheid (Fbe) op basis van artikel 68 van de Flora en Fauna Wet (Ffw). De Fbe is ingesteld door de provincie en is samengesteld uit vertegenwoordigers van terreinbeheerders, natuurbeschermingsorganisaties, particuliere grondbezitters, jagers en agrariërs. De Fbe stelt een faunabeheerplan op. In een faunabeheerplan staat voor welke beschermde dieren de schadebestrijding noodzakelijk is en hoe het beheer wordt uitgevoerd. Elke vijf jaar wordt het faunabeheerplan herzien/geactualiseerd. Bij het in

werking treden van de Wet Natuur (naar verwachting per 2014) is de provincie ook bevoegd voor de eventueel benodigde ontheffing van de soortenbeschermingsbepalingen. De volgende kwesties zijn voor de provincie relevant:

- Schadeverwachting, oftewel de inschatting van economische schade aan bijvoorbeeld landbouwgewassen door wilde dieren en in het bijzonder overzomerende ganzen;
- In veel 2^e generatie faunabeheerplannen wordt openlijk getwijfeld aan de effectiviteit van preventieve maatregelen, bedoeld om overlast te voorkomen en voorgeschreven door de ontheffingen en het Faunafonds;
- Bij niet ingrijpen worden de aantallen reeën in een bepaald gebied gereguleerd door een combinatie van voedselaanbod, sociale stress en de aanwezigheid van de mens. Aantalsregulering als gevolg van natuurlijke processen, wordt in het algemeen door provincies en Fbe's als ongewenst beschouwd. Criteria voor welzijnsgrenzen worden echter niet genoemd;
- Een principiële vraag uit het oogpunt van dierenwelzijn is of afschot proactief dan wel reactief dient te zijn. Deze keuze heeft gevolgen voor het dierenwelzijn van bijvoorbeeld de damherten in de Amsterdamse Waterleiding duinen. Bij reactief afschot kunnen voedselgebrek en ziekte het welzijn van dieren bedreigen. Daarbij kan het welzijn ook verbeteren door meer rust in het gebied, vooral tijdens het jachtseizoen;
- Een risico van getalsmatig beheer van populaties is dat dit kan leiden tot exploitatie en belangenverstremgeling. Sommige partijen willen juist dat er methoden worden toegepast die er voor zullen zorgen dat het afschieten van herten en ganzen op termijn niet meer, of veel minder hoeft plaats te vinden;
- De Ffw verbiedt bepaalde middelen voor het vangen en doden van dieren, maar biedt ook een ontheffingsmogelijkheid ten aanzien van het gebruik van deze middelen (artikelen 68 en 72). Van deze ontheffingsmogelijkheid kan uiteraard geen gebruik worden gemaakt als dat in strijd is met internationale verplichtingen;
- Als een potentieel invasieve exoot de provincie is binnengedrongen, is het van belang dit zo snel mogelijk te onderkennen, de risico's op een rijtje te zetten en zo nodig in te grijpen. Uitroeiing is meestal alleen haalbaar als de exoot zich nog niet (breed) heeft verspreid en de aantallen beperkt zijn;
- In het wild levende dieren verplaatsen zich tussen leefgebieden. In sommige gevallen is bewust gekozen om de leefgebieden af te rasteren. Lokale voedselschaarste en verstoring (damhert, ree) kan leiden tot meer migratie met als gevolg een grotere kans op verkeersslachtoffers op secundaire wegen. De vraag is dan door welke kosteneffectieve maatregelen aanrijdingen met de wilde fauna kunnen worden vermeden. Wellicht is ook het bestaan van nazoekteams voor verkeersincidenten met wilde hoefdieren relevant;
- Sluizen, stuwen en gemalen vormen onmisbare instrumenten bij het beheer van het waterpeil. Tegelijkertijd vormen vissterfte en het belemmeren van migratie een belangrijk knelpunt voor het dierenwelzijn.
- Het gebruik van verdrinkingsvallen voor het vangen van muskusratten is uit het oogpunt van dierenwelzijn discutabel;
- Afhankelijk van het gebruikte type gaas kunnen de schapenrasters op of langs dijken, middenbermafscheidingen, waterkeringen en oeverbeschoeiingen een onneembare barrière vormen voor middelgrote zoogdieren;
- In waterrijke gebieden bevinden zich vaak kleine, vanaf de wal moeilijk bereikbare eilandjes. De pleziervaart heeft vrij gemakkelijk toegang tot deze plekken en vormt in dat opzicht een risico en bron van verstoring van de lokaal aanwezige wilde fauna;
- Bij zandsuppleties is een dierenwelzijnsaspect aan de orde, omdat voor langere tijd het habitat in deze zones wordt verstoord, met voedselschaarste voor zeevogels en zeezoogdieren als gevolg;
- Jaarlijks worden veel sloten geschoond door de beheerder. Bij de keuze van het tijdstip en de wijze waarop dit het best kan gebeuren spelen dierenwelzijnsaspecten een rol. Voor fauna is gefaseerd schonen en baggeren van sloten in ruimte en tijd van groot belang;
- In plaats van dieren alleen te beschouwen als waardevol vanuit het perspectief van de mens, wordt aan het dier ook een eigen, intrinsieke, waarde toegekend. Sportvisserij en plezierjacht vormen een inbreuk op die 'intrinsieke waarde' van de wilde fauna.

Wat doet Zuid-Holland al?

Zuid-Holland heeft een restrictief beleid voor de intensieve veehouderij, maar geeft de melkveehouderij de ruimte. Zuid-Holland stimuleert de melkveehouderij in kwetsbare gebieden tot extensivering en schaalvergroting. Zuid-Holland brengt het landelijk gebied dichterbij de burgers. Zuid-Holland keurt de faunabeheerplannen goed en kent ontheffingen toe op basis van artikel 68 van de Ffw. Zuid-Holland realiseert groene verbindingen en past ecologisch bermbeheer toe. Zuid-Holland gaat de damhertenpopulatie verantwoord beheren. Zuid-Holland is doende vismigratiekelpunten op te heffen. Zuid-Holland hanteert de gedragscode Provinciale Infrastructuur.

Aanbevelingen en kansen

De provincie Zuid-Holland heeft als belangrijkste taken het bevorderen van economische groei, het verbeteren van de mobiliteit, het behoud en de ontwikkeling van natuur en recreatie, en het organiseren van een evenwichtige verdeling van de ruimte. De vraag is in hoeverre en in welke context de provincie voor het welzijn van dieren een eigen verantwoordelijkheid en toegevoegde waarde heeft. Hierna volgen 30 aanbevelingen en kansen om het welzijn van dieren te verbeteren, binnen de belangrijkste taken van de provincie Zuid-Holland.

Economie:

- 1) Zuid-Holland heeft zogenaamde agrarische topgebieden gedefinieerd waar de landbouw een blijvend perspectief heeft voor productie op de wereldmarkt. Ondanks dat profit in deze gebieden centraal staat kan Zuid-Holland ook hier initiatieven ondersteunen gericht op schaalvergroting in combinatie met verhoging van duurzaamheid en dierenwelzijn;
- 2) Zuid-Holland kan het Groene Hart tot meer economische waarde brengen door recreatie meer en dieper in het gebied te brengen, en door bijvoorbeeld centraal in het gebied ruimte te creëren voor nieuwe voorzieningen voor agro-ecologische dag/verblijfsrecreatie. Dit kan indirect bijdragen aan het welzijn van dieren, in die zin dat burgers een completer beeld krijgen van het leven van landbouwhuisdieren en zich bewust worden van hun eigen rol als consument;
- 3) Gelet op de gewenste vernatting van het veenweidegebied kan het van belang zijn om te onderzoeken in hoeverre het veenweidegebied straks nog geschikt zal zijn voor grotere koppels melkkoeien. Daarbij zal ook moeten worden nagegaan welke managementmaatregelen (splitsen van koppels, dynamisch peilbeheer) nodig en mogelijk zijn om weidegang te blijven realiseren;
- 4) Om het gebruik van proefdieren verder terug te dringen en het maatschappelijk krediet van de biomedische sector te vergroten kan de provincie een deel van haar bijdrage aan de Life Science topsector oormerken voor onderzoek naar alternatieven voor dierproeven.

Verkeer en vervoer

- 5) Om migratie van wilde fauna te bevorderen en het aantal verkeersslachtoffers te beperken, moeten nieuwe faunavoorzieningen worden aangebracht en bestaande voorzieningen worden geoptimaliseerd;
- 6) Om inzicht te krijgen in de relatie tussen verkeersslachtoffers, lokale omstandigheden en de aanwezigheid van faunavoorzieningen is het nuttig om gegevens over verkeersslachtoffers op een systematische wijze vast te leggen.

Natuur en recreatie

- 7) Bij het in werking treden van de Wet Natuur (2014) is de provincie ook bevoegd voor de eventueel benodigde ontheffing van de soortenbeschermingsbepalingen. Daartoe is onderzoek vereist naar de toelaatbaarheid van activiteiten die schadelijk zouden kunnen zijn voor de instandhouding van diersoorten (ook planten), nut en noodzaak van mogelijke wijzigingen in specifieke onderdelen van het jachtregime, het uitzetten van dieren en in de breedste zin: de instandhouding van de biodiversiteit;
- 8) Bij het vaststellen van de watertaak is het van belang afspraken te maken over garanties dat de Gedragscode Ffw voor waterschappen (Unie van Waterschappen, 2005) daadwerkelijk wordt nageleefd;
- 9) Gelet op de verstoring van de leefgebieden van wilde fauna door de nachtelijke jacht en de welzijnsaantasting en migratiedruk die daar uit ontstaan, verdient het aanbeveling dat Zuid-Holland bij het verlenen van ontheffingen voor de schadebestrijding in de nachtelijke uren, grote terughoudendheid betracht;

- 10) Onderzoek naar het effect van ingrijpen in de stand van vossen of grauwe ganzen op het vóórkomen en het broedsucces van weidevogels zal licht werpen op de onderlinge beïnvloeding en draagt bij aan een betrouwbare inschatting van de te verwachten schade;
- 11) Landelijk onderzoek naar de effectiviteit van afweermiddelen geeft inzicht in de houdbaarheid van eisen aan preventie van economische en ecologische schade, veroorzaakt door wilde fauna;
- 12) De schadeproblematiek als gevolg van toenemende aantallen overzomerende ganzen speelt niet alleen in Zuid-Holland. Het lijkt verstandig om de uitkomsten van het algemeen overleg over de ganzenoverlast tussen de staatssecretaris en de Tweede kamer af te wachten en te integreren in het provinciale beleid. In een aantal praktijkpilots kan onderzocht worden of en hoe de problematiek van grote aantallen overzomerende ganzen kan worden opgelost, zowel door structurele beheersmaatregelen als door het wegvangen, doden en verwaarden van ganzen;
- 13) Betere voorlichting en verspreiding van kennis over de economische en ecologische schade van overzomerende grauwe ganzen zal de ontevredenheid met betrekking tot dit onderwerp mogelijk kunnen wegnemen;
- 14) Voor het provinciale faunabeheer dienen criteria te worden ontwikkeld op basis waarvan inzichtelijk kan worden gemaakt op welke gronden een Fbe kan besluiten tot hetzij reactief, hetzij proactief beleid met betrekking tot populatiebeheer;
- 15) Om invasieve exoten vroegtijdig te kunnen signaleren, zal een goed en kosteneffectief signaleringsnetwerk moeten worden georganiseerd;
- 16) Faunavoorzieningen dienen met regelmaat op hun effectiviteit te worden gecontroleerd en naar bevinding te worden geoptimaliseerd;
- 17) Het beleid om vismigratieknelpunten bij sluizen, stuwen en gemalen op te heffen dient te worden gecontinueerd evenals de rapportage over de vorderingen van de knelpuntenaanpak;
- 18) Bij de aanleg en onderhoud van rasters, roosters en oeverbeschoeiingen langs provinciale (vaar)wegen moeten migratieknelpunten voor kleine fauna worden voorkomen, of opgeheven;
- 19) Verstoring van wilde fauna door illegale aanlegplaatsen voor de pleziervaart kan worden tegengegaan door deze locaties van duidelijke markeringen te voorzien en het verbod strikt te handhaven;
- 20) Het welzijn van vissen kan worden verbeterd door de Gedragscode Sportvisserij sterker te positioneren, bijvoorbeeld in de Lijsten van Viswateren en via hengelsportverenigingen.

Ruimtelijke ordening

- 21) Nagegaan dient te worden in hoeverre de grootte en draagkracht van huiskavels in het veenweidegebied kan worden afgestemd op de toekomstige ontwikkeling van melkveebedrijven. Ook de inzet van het gebiedsfonds voor maatschappelijke diensten dient bij het stimuleren van weidegang in ogenschouw te worden genomen;
- 22) Paarden en pony's zijn in de provincie Zuid-Holland voor recreatie een betekenisvolle diersoort. Voor het welzijn van deze dieren is het aan te bevelen dat zij voldoende beweging krijgen. Dit kan door weidegang, maar ook het realiseren van voldoende infrastructuur (ruiterpaden);
- 23) Om de bedrijfsmatige paardenhouderij duidelijkheid te verschaffen over de visie van de provincie zou een Beleidslijn Paardenhouderij kunnen worden opgesteld waarin onder andere is opgenomen het beleid met betrekking tot paarden en pony's in de veenweidegebieden, inclusief de relatie met weidegang en ruiterspaden;
- 24) De provincie Zuid-Holland zou aandacht moeten besteden aan beschutting voor dieren met weidegang (melkvee, schapen, paarden) tegen zon en andere weersinvloeden. Dergelijke beschutting moet passen in het landschap en geen negatieve consequenties hebben voor weidevogelbeheer.

Autonome invulling

- 25) De provincie Zuid-Holland kan via haar inkoopbeleid (catering) een voorbeeld stellen en bijvoorbeeld besluiten om in haar bedrijfsrestaurant uitsluitend dierlijke producten met 3 Beter Leven sterren aan te bieden om haar bezoekers te verleiden tot verantwoord consumentengedrag;
- 26) Op regionaal niveau leven veel vragen die met inzet van onderzoekscapaciteit van hogescholen en kennisinstellingen zouden kunnen worden opgepakt. Nagegaan zou kunnen worden – bij voorkeur in interprovinciaal verband – of er bij de provincie(s) behoefte bestaat om aan het taakaccent provinciaal dierenwelzijnsbeleid een personele invulling te geven in de vorm van bijvoorbeeld een bijzonder lectoraat Provinciaal Faunabeheer;
- 27) Het primair onderwijs is een belangrijke afnemer van NME-diensten. Om het kennisniveau van burgers met betrekking tot dieren op een hoger plan te brengen kan Zuid-Holland voor kinderboerderijen en NME-centra een ondersteunend beleid ontwikkelen;

- 28) Dierenwelzijnsateliers waarin gemeenten in een regio gezamenlijk coherent gemeentelijk dierenwelzijnsbeleid kunnen ontwikkelen, kan leiden tot efficiëntere beleidsontwikkeling en tot inhoudelijk beter beleid. De provincie Zuid-Holland zou dergelijke ateliers kunnen faciliteren;
- 29) Teneinde alternatieven voor verdrinkingsvallen voor muskusratten te kunnen ontwikkelen is experimenteel onderzoek nodig voor om de effectiviteit en de efficiëntie van alternatieve bestrijdingstechnieken en –strategieën te bepalen;
- 30) Om de effecten van zandsuppleties op hun gevolgen voor het welzijn van dieren te onderzoeken op mogelijke alternatieven is studie naar de relatie tussen zandsuppleties, de beschikbaarheid van voedselbronnen voor kustvogels en hun overlevingskansen gewenst.

Summary

The animal welfare concept

The concept of animal welfare did not arise as a scientific concept, but as a reflection of a value system. It expresses our concern about the way we handle our animals. In the societal debate, animal welfare is a dualistic concept. Firstly it concerns the quality of life as experienced by the animal, and secondly it concerns the way we as humans think one should treat animals. In the social debate, knowledge on the biology of animals, ecological and behavioural aspects is often combined with animal ethics. Both approaches are relevant and essential for policy making/politics, but need to be clearly defined in the discussion on animal welfare. In addition, the abstract term animal welfare requires a concrete formulation and should be defined as measurable entities, before it can be used in practice.

Perspective of the animal

In this report, animal welfare is defined as the balance between positive and negative feelings that an animal experiences during its life. This balance should be estimated based on current circumstances and reliable, animal-oriented and scientifically valid (sample) information. The biological characteristics and features of animals are fundamental for animal welfare and underlie the protection of their interest. To assess the welfare of domestic livestock with an animal oriented approach, the systematics developed in the European Welfare Quality® project are now tested on their applicability on farms. The basis of this approach is composed of the four principles of good animal welfare: 'good housing', 'good nutrition', 'good health', and 'appropriate behaviour'. For these principles, twelve criteria are formulated per species, based on which animal-related qualitative and quantitative measurements can be performed in practice.

Perspective of humans and society

The way we treat and look at animals has changed remarkably throughout the centuries. Nonetheless, the ambivalent attitude of people towards animals is still present. On the one hand, this has to do with differences in the relationship between humans and animals. These differences are based on different moral attitudes, that form an important basis for the justification of using animals for several goals. On the other hand, the goals for which we keep animals play a major role in determining the (functional) value that humans attribute to animals. In a process of reflection, a critical interaction arises between intuitive judgments, principles/values, and facts. Attempts are made to balance these factors, in order to achieve a balanced moral judgment about the use of animals for specific practices.

The importance of issues

The outcome of the weighing of issues concerning animal welfare is not always easy to predict in our pluriform society, because this is highly determined by the perspective of values (anthropocentrism, zoocentrism, bio- or ecocentrism) and the justification basic principles (utilitarianism, deontological ethics, virtue ethics) that people apply, and their attitude (user, relationseeker, origin thinker) towards animals. In addition, the way in which modern media pay attention to an issue plays an important role.

Who is responsible for animals

The welfare of animals is primarily a characteristic of the *individual* animal, even when sometimes millions of individuals are kept in a similar manner. For animals that are at the disposal of men, the keeper/owner is the first responsible person for their welfare and health. For kept animals, like livestock, laboratory animals, and domestic animals, the animal owner (farmer, owner, animal keeper) is the primary responsible person. The Dutch Government formulates standards (protocols) for the /treatment of animals and is the final competent authority for the preservation of these standards. Here, these concern the Health and Welfare Law for Animals (soon to be Wet Dieren) and the Law on Animal Experiments. Both are based on European regulations. Provinces have no direct authority here, but can reinforce national policies.

This is not the case for wildlife. Wild fauna is generally protected both at the species population and individual level. Species, but also individual animals, generally benefit from the protection of their habitat. In the future Wet Natuur the authority of the Province over these animals and their protection is expanded. This means that the decisions of allowing activities that are harmful for the maintenance of animal- or plant species will be made at provincial level. This includes cases concerning the Bird- and Habitat Directive, the Bonn and Bern Conventions, and a ban on the killing of vertebrates (with option for dispensation). In addition, it includes specific hunting regimes, like the closing of hunting during harsh winter circumstances, and the care to eliminate invasive exotic species, allowing dispensation for the ban on the release of animals, giving compensation for crop damages, and the care for maintaining

biodiversity. The number of species on which hunting is permitted is also increasing. The possibility of the Provinces to close the hunt, implicates an expansion of the responsibility for the welfare of wild fauna.

Animals in The Netherlands

In The Netherlands, over 122 million livestock animals are kept for the production of meat, fish, milk, eggs and fur. Stock farming in The Netherlands is highly rationalised and subject to criticism from society. Much of this criticism is related to the poor housing conditions of the animals and the stimuli-lacking environment. The animals have small enclosures, insufficient comfort in terms of a place to lay down or to move around, lack of thermo comfort, they receive high energy, low fibre diets and have little possibilities of performing natural behaviour. The frequent use of antibiotics to keep the animals 'healthy' can also be regarded as a sign that the current husbandry systems are not compatible with natural behaviour of the animals that are kept within these systems. Wijffels (2001) and Alders (2011) concluded that continuing with strategies that aim at international leadership in production costs and price competition ("*business as usual*") are no option, because these do not comply with the demands of the society. Thus, there is a diligent search for alternative husbandry systems

In The Netherlands, an estimated 28 million pet animals (pets) are being kept, of which nearly 60% fish and 25% dogs, cats, and rodents. Welfare problems in pet animals usually originate from a lack of knowledge and awareness of (layman) animal owners about the demands of the animals' housing and care. Impulse purchase of animals combined with insufficient guidance by proficient information are regarded as the most important cause of reduced animal welfare.

In The Netherlands, in 2010 over 575,000 animals were used in animal experiments, almost 3% less than in 2009. Of these animals, 0.38% (4,117) originated from the wild. Approximately 13% of all experimental animals suffered more than average discomfort, 16% of all experimental animals was genetically modified.

In contrast to kept animals, it is not possible to provide reliable numbers of all animals living in the wild

Animals in Zuid-Holland

In the Netherlands there are huge differences between provinces as to the number of livestock. For example Zuid-Holland markedly differs from Noord-Brabant. Of the 122 million livestock animals, 1,2 million animals (less than 1%) are kept in livestock farms in Zuid-Holland. In Zuid-Holland 7.6% of the Dutch livestock farms is located. The size of these farms in terms of animals kept and animal density is lower than the Dutch average and there are hardly any so-called 'mega-farms' here. Livestock farming in Zuid-Holland is therefore relatively small-scale and mainly soil-bound.

Besides an estimated 6 million domestic animals kept by private owners, the Province Zuid-Holland harbours four zoos. In addition, the Province has 69 petting zoos associated with the 'Stichting Kinderboerderijen Nederland', as well as approximately 30 animal shelters, animal boarding facilities, and rescue centres.

From the list of exemptions of the Law on Animal Experiments, it shows that Zuid-Holland contains 14 of the 71 exemption owners. This makes Zuid-Holland, together with Noord-Holland, Gelderland, and Utrecht the top Provinces. This has to do with the Life Science work on University centres in Leiden, Rotterdam, and Delft. The Universities' medical centres in Leiden and Rotterdam were responsible for the use of almost 11.7% of the Dutch experimental animals in 2010.

It is unknown how many wild living animals are present in Zuid-Holland.

Relevant issues for Zuid-Holland concerning livestock animals

In the future, also dairy farms in Zuid-Holland will have to deal with increasing herd size which will put further pressure on grazing, especially on trampling sensitive peat soils. The consequences for the landscape of further upscaling dairy farms require a new trade off (which one??). Also, grounds higher above sea level, especially in wet periods should be available for grazing, in dry periods, the lower, wetter plots can be used for grazing. This will have consequences for the (dynamic) water levels in the area with peat soils, which forms a major part of the province. Farmers will also, in part because of greater uncertainty about milk prices, seek for multi- economical foundations of their business. Dairy farmers will therefore benefit from experimental and developmental room.

The province Zuid-Holland stands out from other provinces by the relatively high human population density and extensive farming. Nowhere in the Netherlands the gap to bridge between citizens and farmers seems as large as in this province. In future agro-ecological recreational facilities, set up in the centre of the peat land area, farm education, nature, recreation, sports and games can be combined, allowing recreational and economical value to be developed not only to the edges of the central peat area, but also throughout the peat land area. At the same time, such a project can include activities that bridge the gap between farmers and citizens thus increasing the public support for (dairy) farming. This indirectly contributes to the welfare of animals, in the sense that citizens have a more complete picture of how farm animals live and become aware of their individual role as consumers.

Relevant issues for Zuid-Holland relating to pets

For horses and ponies, it is important that they can exercise sufficiently, preferably on pasture. To prevent the sensitive peat grown turf from being damaged by tramping, horse owners will tend to keep the animals inside. To prevent horses and ponies from insufficient grazing, the province, along with relevant municipalities, may develop a policy regarding the establishment of professional companies for commercial horse stables in the peat land area. In the extreme, the province could consider a restrictive policy capture to prevent commercial horse farms in the peat land areas, similar to intensive farming.

Animal welfare problems in pets (dogs, cats, rabbits and rodents) are mainly caused by a lack of knowledge of pet owners about the necessary requirements for housing and care of this pet. Impulse purchases and lack of expert information are the basis of the problem. Education and awareness are needed to solve this basic problem. In line with the governmental policy, NME-centres could play an important role in educating kids on animal welfare issues in interaction with primary schools. Provinces and municipalities can strengthen this governmental policy by continuing the financial support of the parties mentioned and by linking this to performance requirements thus improving the effectiveness of information and education.

Relevant issues for Zuid-Holland relating to experimental animals

By investing in the life sciences top sector, the province Zuid-Holland supports the development of the Medical Delta. This policy thus affects the use of laboratory animals and may consequently increase the risk of local public order problems. An active policy on the development of alternatives for using animals for tests can further reduce the use of animals and improve the social credit licensees.

Relevant issues for Zuid-Holland related to wild animals

The province determines the wildlife management plan and assigns exemptions to the Fauna Management Unit (FMU) under Article 68 of the Ffw. The FMUE is set by the province and is composed of representatives of area managers, nature conservation organizations, private land owners, hunters and farmers. The FBE yearly presents a fauna management plan. In a fauna management plan it is stated for which protected animals damage control is needed and how management will be carried out. Every five years, the wildlife management plan is revised / updated. When the Wet Natuur will get into force (expected 2014), the province is also responsible for any necessary exemption from the species protection provisions. The following issues are relevant to the province:

- Damage expectations, or the assessment of economic damage to for example agricultural crops by wild animals, particularly by wild geese during summer;
- In many second generation Fauna Management Plans, the effectiveness of preventive measures, meant to avoid nuisance and as required by the exemptions and the Wildlife Fund, is openly questioned;

- Without interventions, the deer numbers in a given area will be regulated by a combination of food supply, social stress and the presence of man. Regulation of the number of animals by natural processes, is generally considered as undesirable in terms of animal welfare by provinces and FMU. Criteria for welfare limits are not defined;
- A fundamental question in terms of animal welfare is whether culling should be either proactive or reactive. For instance, this concerns the welfare of the deer in the Amsterdamse Waterleiding Duinen. When applying reactive culling, food shortages and disease may threaten the welfare of animals. In addition, the well-being of the animals may be improved by less disturbance in the area during the hunting season or even in general, because of reduced fear from humans.
- A side-effect of number control in populations is that there is a risk of exploitation. For instance, some political parties want to implement procedures that guarantee a ban on shooting deer and geese, or call for a strongly limited bag size of the hunted species;
- The Flora and fauna-act prohibits certain means for capturing and killing of animals, but also offers a waiver regarding the use of these means (Articles 68 and 72). Of course, this waiver may not be used if it conflicts with international law obligations.
- If a potentially invasive exotic species has invaded the province, it is important to recognize this as soon as possible, evaluate the risks and, if necessary, intervene. Eradication is usually only feasible if the exotic species did not (widely) spread and the numbers are still limited.
- Wild animals migrate between habitats. In some cases, it is deliberately chosen to fence of the habitats. Local food shortages and disruption (deer, roe deer) can lead to more migration, resulting in a higher risk of collisions on secondary roads. The question is which cost-effective measures can be used to avoid the wildlife collisions. The use of search teams that track wild ungulates involved in traffic incidents is relevant for the welfare of the possibly injured wild animal;
- Locks, weirs and pumping stations are indispensable tools in managing the water level. Fish kills and obstruction of migration is an important issue for these animals' welfare;
- The use of drowning traps for the trapping of muskrats is debatable in terms of animal welfare;
- Depending on the type of mesh, the sheep grids on or along dikes, central fences, dams and bank protections may create an absolute barrier for medium-sized mammals;
- In wetlands are often small, hard to reach shore islands. Pleasure crafts have relatively easy access to these places and in this respect are a source of risk and disturbance of local wild animals;
- Beach nourishments are addressing animal welfare questions, because for a long time the habitat of many prey species for characteristic shorebirds is disturbed in these areas with scarcity of food for birds as a result;
- Every year, most ditches are cleaned by the nature manager for drainage reasons. In choosing when and how this can best be done, animal welfare of aquatic species is at stake. For fauna, gradually cleaning and dredging of ditches in space and time is of great importance;
- Instead of considering animals only as valuable from the utilitarian perspective of man, the animal has its own intrinsic value. Sport fishing is a violation of the "intrinsic value" of the fish, similar to game hunting.

What Zuid-Holland is already doing

Zuid-Holland has a restrictive policy for intensive livestock farming, but allows dairy farms to expand. Zuid-Holland stimulates milk production in vulnerable areas of extensification and expansion. Zuid-Holland brings rural areas closer to the people. Zuid-Holland approves the wildlife management plans and grants derogations under Article 68 of the Ffw. Zuid-Holland realizes green bridges and applies ecological management of the strips along the motorways. Zuid-Holland aims at exercising responsible management of the deer population. Zuid-Holland works on the removal of fish migration barriers and bottlenecks. Zuid-Holland practises the Code of Provincial Infrastructure.

Recommendations and opportunities

The province Zuid-Holland has the primary task of promoting economic growth, improving mobility, the preservation and development of nature and recreation, and organizing a balanced distribution of space. The question is whether and in what context the province has an individual responsibility and added value for the welfare of animals. Here are 30 recommendations and opportunities to improve animal welfare, within the main tasks of the province Zuid-Holland.

Economy:

1. Zuid-Holland has defined so called agricultural top areas where agriculture production has a lasting perspective for the world market. Although profit is central in these areas, Zuid-Holland may consider directional support for initiatives that combine scaling up with increased sustainability and better animal welfare;
2. Zuid-Holland may enhance the Green Heart's economic value by bringing recreation more and more deeply into the area, and by example to create possibilities for new facilities for agro-ecological day/residential recreation in the central area. This may indirectly contribute to the welfare of animals in the sense that citizens will get a more complete picture of the lives of farm animals and become aware of their individual role as consumers;
3. Given the desired rewetting of the peat area, it may be important to study whether the peat pasture will be suitable for grazing large flocks of dairy cows in the near future. In addition, management measures need to be identified (splitting flocks, dynamic water level management) that help maintaining the grazing system;
4. To further reduce the use of laboratory animals and to enlarge the social credit of the biomedical sector, the province may earmark part of its contribution to the Life Science top sector for research into alternatives to animal testing.

Traffic and transport

5. In order to facilitate migration of wildlife and to reduce fatalities, new wildlife facilities must be installed and existing facilities must be optimized;
6. To understand the relationship between casualties, local conditions and the presence of wildlife facilities, it is useful to systematically record information on road casualties.

Nature and recreation

7. When the new Law Nature is getting into force (2014), the province is responsible for any necessary exemption from the species protection provisions. To this end, research is needed on the permissibility of activities that could be harmful to the conservation of animal (and plant) species , utility and need for possible changes in specific parts of the hunting regime, the introduction of animals in the wild and in the broadest sense: the maintenance of biodiversity;
8. In determining the water task it is important to agree on guarantees that the Code Flora and fauna Law for regional water authorities (Association of Regional Water Authorities, 2005) is actually complied with;
9. Given the disturbing effect on wildlife through hunting during the night and the consequent welfare degradation and migration pressure, it is recommended that Zuid-Holland should discourage granting waivers for damage control during the night (using spotlights);
10. Research on the effect of intervention in the game stocks by foxes or the effects of gray geese on population numbers and breeding success of meadow birds will shed light on the mutual influence and contribute to a reliable estimate of likely damage;
11. National research on the effectiveness of preventive measures provides insight into the justifiability of requirements for the prevention of economic and ecological damage caused by wildlife;
12. The damage on crops due to increasing numbers of geese during the summer causes not only problems in Zuid-Holland. It seems wise to wait for the outcome of the coming consultation by the Parliamentary State Secretary of the House of Commons on the nuisance of geese in order to implement the results in the provincial policy. In practice, in a number of pilots it could be examined whether and how the problem of large numbers of geese during summer can be solved both by structural nature management and by the trapping, killing and marketing the killed geese;
13. Better information and dissemination of knowledge about the economic and ecological damage caused by grey geese during summer, will reduce the dissatisfaction with respect to the subject;
14. For the provincial wildlife management criteria should be developed from which insight can be made on what grounds an FMU may decide to either reactive or proactive policy on ungulate population management;
15. To detect invasive exotic animal species in an early stage, thorough and cost-effective signalling networks should be developed and organized;
16. Wildlife corridors should regularly be checked for effectiveness and should be optimized if necessary. Barrier and killing effects of mesh and sheep grids along dikes for small and medium sized mammals should be counteracted;
17. Policies for dissolving fish migration bottlenecks at locks, dams and pumping stations should be continued and the progress of the bottlenecks approach should be reported;

18. In the construction and maintenance of screens, grids and bank protection along provincial (boating) routes, migration bottlenecks for small fauna should be avoided, or eliminated;
19. Disturbance of wildlife by illegal moorings for pleasure boats can be counteracted at these locations by providing clear markings and strictly enforce the ban;
20. The welfare of fish can be improved by a stronger positioning of the Code Sportvisserij, eg in the Lists of Fishing Waters and by angling clubs.

Spatial planning

21. On peat soils it should be examined to what extent the size and capacity of farm lots near the cow house meant for grazing can be aligned with the future development of dairy farms. In addition, to encourage grazing, the use of the area fund for social services should be taken in consideration;
22. Horses and ponies are in the province Zuid-Holland a meaningful recreational species. For the welfare of these animals it is recommended that they get enough exercise. This can be achieved by grazing, but also by the realization of adequate equestrian infrastructure;
23. In order to clarify the vision of the province on professional and commercial horse husbandry a horse husbandry policy may be developed which inter alia included the policy in relation to horses and ponies in the peat areas, including the relationship with pasture and riding trails;
24. It would be highly desirable if Zuid-Holland could focus on shelter for grazing animals (dairy cattle, sheep, horses) from the sun and other bad weather conditions. Such protection must fit into the landscape and must have no negative consequences for meadow birds.

Autonomous interpretation

25. The province Zuid-Holland may set an example for better animal welfare in using its procurement (catering) and decide to only offer animal products with 3 stars Better Life hallmark in its canteen services;
26. At the regional level, there are many questions that could be answered with the use of the research capacity of universities for applied sciences. It should therefore be examined - preferably in inter-provincial context - whether the province (s) is (are) interested in creating and funding a special chair that focuses on provincial fauna management;
27. Primary education is a major purchaser of services of the centres for nature and environmental education (NME). To improve the basic knowledge of citizens regarding the treatment of animals, Zuid-Holland may develop a provincial policy in support of petting zoos and NME-centres;
28. Animal welfare workshops where municipalities combine their efforts in a regional joint municipal welfare task force to develop coherent, effective policies can lead to better policy development and content. The province of Zuid-Holland could facilitate such workshops;
29. To develop alternatives for drowning traps for muskrats research is needed to determine the effectiveness and efficiency of alternative capture devices, control technologies and strategies;
30. For the effects of sand nourishment to their impact on animal welfare for potential alternatives to study the relationship between sand replenishment, the availability of food sources for shorebirds and their survival is desirable.

Inhoudsopgave

Voorwoord

Samenvatting

Summary

1	Inleiding	1
1.1	Aanleiding	1
1.2	Doel.....	1
2	Dierenwelzijn	2
2.1	Het begrip dierenwelzijn.....	2
2.2	Perspectief van het dier	3
2.3	Perspectief van mens en maatschappij	4
2.4	Dieren in diverse gebruiksccontexten	5
2.5	Afweging van belangen.....	5
3	Wie is verantwoordelijk voor dieren?	6
3.1	Europa.....	6
3.2	Rijksoverheid.....	7
3.3	Provinciale overheid.....	9
3.4	Gemeentelijke overheid	11
3.5	De dierhouder	11
4	Dierenwelzijn: belangrijke kwesties.....	12
4.1	Dieren in Nederland	13
4.1.1	Landbouwhuisdieren.....	13
4.1.2	Gezelschapsdieren	16
4.1.3	Proefdieren	17
4.1.4	In het wild levende dieren	17
4.2	Dieren in Zuid-Holland	18
4.2.1	Landbouwhuisdieren.....	18
4.2.2	Gezelschapsdieren	21
4.2.3	Proefdieren	22
4.2.4	In het wild levende dieren	22
5	Voor Zuid-Holland relevante kwesties.....	23
5.1	Landbouwhuisdieren	23
5.1.1	Druk op weidegang neemt toe.....	23
5.1.2	Vermenselijking van het dier.....	24
5.2	Gezelschapsdieren	24
5.2.1	Vernatting bedreigt weidegang paarden en pony's	24
5.2.2	Burgers zijn onbewust onbekwaam.....	25
5.3	Proefdieren.....	25
5.3.1	Relatie stimuleringsbeleid Life Sciences en proefdiergebruik	25
5.4	In het wild levende dieren	25
5.4.1	Wet Natuur (concept wetsontwerp 6 oktober 2011)	26
5.4.2	Schadeverwachting.....	26

5.4.3	Preventieve maatregelen	27
5.4.4	Populatiebeheer en dierenwelzijnsriteria	27
5.4.5	Jachtseizoen en uitoefening van de jacht.....	28
5.4.6	Invasieve exoten	29
5.4.7	Aanrijdingen met dieren	29
5.4.8	Uitvoering watertaak	30
6	Wat doet Zuid Holland al?	33
7	Aanbevelingen en kansen.....	35
7.1	Economie	35
7.2	Verkeer en vervoer.....	36
7.3	Natuur en recreatie	36
7.4	Ruimtelijke ordening.....	37
7.5	Autonome invulling.....	38
8	Woord van dank	40
9	Literatuur	41

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Dierenwelzijn is een politiek en maatschappelijk actueel en gevoelig onderwerp. In het Hoofdlijnenakkoord 2011 – 2015 “Zuid-Holland verbindt en geeft ruimte” zijn betreffende dierenwelzijn de volgende ambities opgenomen:

- 1) De provincie wil dierenleed voorkomen. Zo gaat zij door met activiteiten zoals visvriendelijke gemalen en diervriendelijke oevers. Uit het oogpunt van dierenwelzijn hebben dieren voldoende ruimte nodig. Om dierenwelzijn te bevorderen gaat de provincie in overleg met de buurprovincies en natuurbeheerders.
- 2) De provincie staat alleen jacht toe als dieren aantoonbaar schade aan gewassen of veiligheidsrisico's veroorzaken en als andere methoden zoals natuurlijke bestrijding, wering of verjaging geen resultaat opleveren. Goede nieuwe diervriendelijke mogelijkheden worden door de provincie gestimuleerd en benut. .

De provincie wil dierenwelzijn vanuit haar verantwoordelijkheid bevorderen en nieuwe diervriendelijke mogelijkheden stimuleren en benutten in de provinciale beheertaken.

De Statencommissie Groen en Water heeft op 15 juni 2011 uitvoerig gesproken over dierenwelzijn. In de bespreking met de statenleden kwam naar voren dat het onderwerp in de breedte zou worden geschetst, meer dan alleen de discussieonderwerpen in Faunabeheer. De Gedeputeerde Weber heeft toegezegd in het najaar te komen met een notitie. Leidend hiervoor zijn de aan de statenleden gedane toezeggingen:

- Afbakenen van de provinciale verantwoordelijkheid voor dierenwelzijn met als startpunt de bevoegdheden van de provincie;
- Presenteren van de facts en figures, met bijzondere aandacht voor de referenties van de gebruikte informatie;
- Gebruik maken van de expertise van externen;
- Inzicht bieden in de (lange termijn) gevolgen van afschot op de populatie;
- Betrekken van maatschappelijke partijen.

Voorts is toegezegd dat er een consultatieronde komt met partijen uit het maatschappelijk middenveld. Hiertoe is op 3 oktober 2011 een symposium georganiseerd, waar de belangrijkste onderdelen uit dit rapport zijn gepresenteerd. Dit rapport levert verdere feiten en cijfers over onze omgang met en het gebruik van dieren in de provincie Zuid-Holland en inspiratie voor de door de provincie op te stellen beleidsnotitie.

1.2 Doel

De doelstelling van het onderzoek dat aan de basis ligt van dit rapport, is het leveren van feitelijke informatie, analyse en voorstellen van verbeterpunten voor de Zuid-Hollandse kwesties van dierenwelzijn. De belangrijkste bevindingen zijn op het symposium gepresenteerd. De provincie gebruikt het symposium om gevoed te worden door het maatschappelijk middenveld. De inhoud van dit rapport vormt, samen met de uitkomsten van het symposium, de basis voor de beleidsnotitie dierenwelzijn voor de Statencommissie.

2 Dierenwelzijn

2.1 Het begrip dierenwelzijn

In het maatschappelijk debat over dierenwelzijn wordt het perspectief van het dier vaak verward met het perspectief van de mens. Deze verwarring wordt versterkt doordat het begrip dierenwelzijn niet eenduidig is gedefinieerd. Sommigen gebruiken dit als argument om dierenwelzijn dan ook maar niet al te serieus te nemen. Onder het motto "als je niet weet wat het is, dan heeft het ook geen zin om je er druk over te maken" wordt het dan terzijde geschoven. Zo simpel ligt het echter niet en het is dan ook belangrijk om het begrip dierenwelzijn hier nader te duiden.

Het begrip dierenwelzijn is niet ontstaan als een wetenschappelijk concept, maar als een weerspiegeling van een waardensysteem. Hiermee wordt uiting gegeven aan onze zorg over de manier waarop wij met dieren omgaan (Duncan en Fraser, 1997). Het moet daarom worden beschouwd als een hulpmiddel om het onderwerp te ordenen, af te bakenen en bespreekbaar te maken. In het maatschappelijk discours heeft het begrip dierenwelzijn vooral deze functie. Dierenwelzijn is daarmee niet anders dan bijvoorbeeld gezondheid, milieu of veiligheid. Net als gezondheid, milieu of veiligheid kan ook dierenwelzijn op verschillende abstractieniveaus worden gedefinieerd (Stafleu et al., 1996). Wil je er echter in de praktijk mee kunnen werken, dan dient het abstracte concept concreet te worden geformuleerd en als meetbare grootheden te worden gedefinieerd.

Dierenwelzijn wordt vaak negatief gedefinieerd: welzijn is de afwezigheid van ongerief of welzijnsschade bij het dier. Deze definitie is ontleend aan een van eerste pogingen om het concept dierenwelzijn te definiëren, namelijk de vijf vrijheden van de Brambell commissie (1965). Door de Britse *Farm Animal Welfare Council* (FAWC, 1993) zijn deze vrijheden uitgewerkt tot de volgende vijf vrijheden die nodig zijn om een minimaal niveau van dierenwelzijn te kunnen garanderen.

1. Dieren zijn vrij van honger en dorst. Ze hebben gemakkelijk toegang tot vers water en een adequaat rantsoen waarmee dieren volledig gezond en fit kunnen blijven.
2. Dieren zijn vrij van ongemak. Ze hebben een geschikte leefomgeving inclusief onderdak en een comfortabele rustplaats.
3. Dieren zijn vrij van pijn, verwonding en ziekte. Er is sprake van preventie en een snelle diagnose en behandeling.
4. Dieren zijn vrij van angst en stress. Er is zorg voor voorwaarden en behandelingen die geestelijk lijden voorkomen.
5. Dieren zijn vrij om normaal gedrag te vertonen. Ze hebben voldoende ruimte, goede voorzieningen en gezelschap van soortgenoten.

De Nederlandse rijksoverheid noemt in haar Nota Dierenwelzijn (2007) de vijf vrijheden 'parameters voor een goed dierenwelzijn'. In de werkdefinitie die de rijksoverheid in de Nota Dierenwelzijn (2007) hanteert, wordt daar als volgt naar verwezen:

"Dierenwelzijn betreft de kwaliteit van het leven van het dier, waarbij de houder de 'vijf vrijheden' respecteert en daarmee de grenzen van het adaptatievermogen van het dier niet overschrijdt"

Met de vijf vrijheden als vertrekpunt heeft de sectorraad Paarden (2009) vanuit de dierpraktijk haar werkdefinitie van dierenwelzijn als volgt gedefinieerd:

"Welzijn is een mentale toestand van welbevinden, die ontstaat als het dier in voldoende mate in zijn natuurlijke behoeften kan voorzien en waarbij het dier vrij is van pijn en andere ongemakken."

In deze definitie wordt de mentale toestand van het dier centraal gezet, daarmee beter aansluitend op de moderne visie op dierenwelzijn. Deze definitie omvat enerzijds soms slechts een momentopname, anderzijds echter ook de (langere termijn) balans van positieve en negatieve gevoelens die een dier tijdens zijn leven ervaart (Spruijt et al., 2001).

Andere concepten beschouwen dierenwelzijn als een interne, mentale toestand die door het dier zelf per definitie als *positief* wordt ervaren. Een dier dat zijn interne toestand als negatief ervaart, verkeert dus in een staat van onwelzijn. Algemeen is echter aanvaard dat het welzijn van dieren een continuüm is dat loopt van onwelzijn, via welzijn naar beter, goed en best. Het is geen kwestie van wel of niet. Een dier verkeert in een staat van goed welzijn als het in staat is zich aan zijn levensomstandigheden aan te passen en een toestand bereikt die het als positief ervaart (Ohl en Hellebrekers, 2009). In de praktische uitwerking van definities ligt de nadruk vooral op het voorkomen van welzijnsschade. Positieve aspecten (opwinding, gekoppeld aan plezier, variatie in gedrag) van welzijn blijven veelal onderbelicht.

In dit rapport wordt dierenwelzijn gedefinieerd als de balans van positieve en negatieve gevoelens die een dier tijdens zijn leven ervaart. Dit laat onverlet dat het in de praktijk nooit haalbaar zal zijn om voor deze gevoelens een levenscyclusanalyse uit te voeren. De genoemde balans zal daarom moeten worden ingeschat op basis van heersende omstandigheden en betrouwbare, diergerichte en wetenschappelijk onderbouwde (steekproef) informatie.

Het welzijn van de in het wild levende dieren wordt uiteraard niet anders gedefinieerd dan het welzijn van door de mens gehouden dieren. Het welzijn van wilde fauna wordt in belangrijke mate bepaald door de mate waarin de soort en het individu in staat zijn om het voor hun aard natuurlijke gedrag te vertonen en/of onderdeel te zijn van natuurlijke processen waarmee zij in hun basisbehoeften kunnen voorzien. In de wijze waarop dierenwelzijn van wilde fauna wordt benaderd door dieren- en natuurbeschermers onderscheiden Keulartz et al. (1998) 'individualisme' en 'holisme'. Als het gaat om individuen wegen de principes uit de dierethiek het zwaarst, zoals het respect voor de intrinsieke waarde en het natuurlijk gedrag van dieren. Als het gaat om ecosystemen en/of populaties prevaleren de principes uit de eco-ethiek, zoals de plicht om biodiversiteit in stand te houden en natuurlijke processen zo min mogelijk te verstoren (Keulartz et al., 1998). Voorbeelden van natuurlijk gedrag (individuen, deelpopulatie) zijn migratie of trek (voedsel, voortplanting), dispersie (zoeken van nieuw leefgebied), foerageren, vluchten, rusten, lopen, zitten, staan, vormen van interacties met soortgenoten en niet soortgenoten, zoeken van beschutting, andere aanpassing aan weersomstandigheden (korte termijn) etc. Dat zijn dus de soorteigen behoeftes die we ook bij gehouden dieren aantreffen. Voorbeelden van natuurlijke processen (soort, populatie) zijn: nutriëntenkringloop, vegetatiesuccessie, predatie, voortplanting, ziekte, sterfte, geboorte, aanpassingen aan klimaat(verandering; lange termijn: trek, verplaatsingen).

In Nederland is het welzijn van de wilde fauna vrijwel altijd de resultante van natuurlijke en/of onnatuurlijke krachten als verstoring, voedselgebrek, ziekte, predatie, verkeer, jacht en/of beheer (Groot Bruinderink, 1987). Wanneer het met het welzijn van wilde dieren slecht gesteld is, onttrekt het dier zich veelal aan het zicht van de mens omdat zieke en/of stervende dieren de neiging hebben zich af te zonderen en te verbergen (kwetsbaarheid). Dat is voor de mens betrekkelijk gemakkelijk, omdat er geen vanzelfsprekende plicht uit voortvloeit er iets aan te doen (art. 2, lid 2 Flora- en faunawet (Ffw)). Wanneer het met het dierenwelzijn slecht gesteld is, maar de oorzaak daarvan ligt buiten de beschikkingsmacht van de mens is hij ook niet verantwoordelijk. Daarentegen voelen velen zich wel moreel verplicht bijstand te bieden zodra het lijden van dieren in door ons gecreëerde (semi)natuur in beeld wordt gebracht. Wanneer de oorzaak wel bij de mens ligt moet hij optreden.

2.2 Perspectief van het dier

In de werkdefinities van dierenwelzijn, zoals vermeld in paragraaf 2.1, is het perspectief van het dier leidend. Daar is veel voor te zeggen, omdat het primair gaat om het welzijn en de gezondheid van dieren. De biologische kenmerken en eigenschappen van dieren zijn bij dierenwelzijn dan ook onbetwist het vertrekpunt voor de bescherming van hun belangen..

Het natuurlijke gedrag van (wilde) dieren is het resultaat van een evolutionair selectieproces. Individuen en soorten die het best aan de leefomgeving waren aangepast en daardoor in staat waren om veel vruchtbare nakomelingen te produceren, hebben overleefd. Het gedrag van (wilde) dieren is daarmee nauwkeurig afgestemd geraakt op de beperkingen en op de mogelijkheden van hun natuurlijke leefomgeving.

Bij gehouden dieren is er sinds deze zijn gedomesticeerd uiteraard geen sprake meer van natuurlijke selectie. Door bijvoorbeeld gericht fokbeleid kunnen de oorspronkelijke natuurlijke behoeften van een dier minder sterk zijn geworden. In de miljoenenjarenlange ontstaansgeschiedenis van dieren beslaat

domesticatie echter slechts een zeer korte periode. Hoewel moderne fokkerijtechnieken uiterst doelmatig zijn gebleken in het verbeteren van de fokdoelkenmerken van dieren, wordt de kans dat de aanleg voor gedragsbehoeften in de basis is veranderd echter klein geacht. Waar veranderingen worden waargenomen betreft het eerder verschillen in expressie. De impact van domesticatie op de fundamentele gedragseigenschappen en behoeften van dieren moet daarom niet worden overschat. Bij verschillende gedomesticeerde diersoorten is vastgesteld dat het complete gedragsrepertoire van de wilde voorouders nog steeds (latent) aanwezig is. Na introductie in een semi-natuurlijke omgeving blijkt het soortspecifiek gedrag van bijvoorbeeld gedomesticeerde varkens, kippen en ratten zich dan ook snel te herstellen (o.a. Stolba en Wood-Gush, 1989).

Voor het beoordelen van het welzijn van een dier biedt het gedrag belangrijke aangrijpingspunten. Natuurlijk gedrag en soortspecifieke gedragsbehoeften vormen de basis van waaruit kan worden beoordeeld in welke mate de door houderijcondities of menselijk handelen opgelegde beperkingen het welzijn van dieren aantasten. Zo'n aantasting kan bijvoorbeeld zichtbaar worden als afwijkend gedrag, gezondheidsstoornissen of vroegtijdige sterfte. Voor een dergelijke beoordeling is het essentieel dat het begrip dierenwelzijn wordt geoperationaliseerd naar in de praktijk hanteerbare, betrouwbare en scherp gedefinieerde parameters.

Het vaststellen van dierenwelzijn kan het best plaats vinden door metingen aan het dier zelf (output), waarbij de interactie met de omgeving (input) natuurlijk niet uit het oog verloren mag worden. Diergerichte metingen bieden de beste garantie voor kwaliteitsverbetering, publieke verantwoording en onderbouwing van claims op het terrein van dierenwelzijn. Bovendien biedt dit dierhouders ruimte om binnen de hen ter beschikking staande competenties, middelen en omstandigheden de gestelde dierenwelzijnsdoelen te realiseren.

Om met een diergerichte aanpak het welzijn van landbouwdieren te kunnen vaststellen wordt sinds enige tijd de systematiek gevolgd zoals deze in het Europese Welfare Quality® project is ontwikkeld. De basis hiervoor wordt gevormd door de vier principes waaraan goed welzijn moet voldoen: 'goede huisvesting', 'goede voeding', 'goede gezondheid' en 'soortspecifiek gedrag'. Per diersoort worden voor deze principes in totaal 12 criteria geformuleerd, op basis waarvan in de praktijk kwalitatieve en kwantitatieve metingen aan dieren kunnen worden uitgevoerd.

De Welfare Quality® methodiek is op dit moment nog niet praktijkrijp: het verzamelen van gegevens op primaire bedrijven kost nog relatief veel tijd, en brengt daardoor (te) hoge kosten met zich mee. Daarnaast zullen veehouders moeten wennen aan het gebruik van dierparameters voor de beoordeling van welzijn, en het verbeteren van de bedrijfsvoering. Niettemin wordt de diergerichte benadering algemeen nagestreefd en wordt er bij landbouwhuisdieren geëxperimenteerd met outputindicatoren als bijvoorbeeld vroegtijdige sterfte en voetzoolaandoeningen bij vleeskuikens en staartlengte en verwondingen door oor- en staartbijten bij varkens.

2.3 Perspectief van mens en maatschappij

Hoe wij met dieren omgaan is door de eeuwen heen sterk veranderd. Steeds meer mensen zien dieren niet alleen als gebruiksdieren, maar ook als gezelschapsdier. Of zelfs als familielid. Tegelijkertijd zorgt voortdurende schaalvergroting in de veehouderij er juist voor dat de relatie met dieren zakelijker wordt. Deze tegenstelling, tussen aan de ene kant de vermenschlijking, en de andere kant de zakelijke benadering, zorgt ervoor dat meningen en opvattingen over hoe je met dieren om behoort te gaan, steeds verder uit elkaar gaan lopen.

Ondanks alle aandacht die het onderwerp 'dierenwelzijn' in de afgelopen 40 jaar heeft gekregen, blijft de ambivalente houding van mensen ten opzichte van dieren ons parten spelen. Enerzijds is dat terug te voeren op verschillen tussen mensen in hun relatie met dieren. Anderzijds bepaalt de context waarin wij met dieren omgaan in sterke mate de (nuts)waarde die wij als mens aan dieren toekennen.

Verschillen in de relatie mens-dier voeren terug op fundamentele morele overtuigingen van mensen met betrekking tot gebruik van dieren (Cohen, 2010). De resultaten van een landelijke enquête lieten een diversiteit aan morele overtuigingen zien, waarvan er twee profielen dominant bleken. De helft van de respondenten was van mening dat de mens superieur is ten opzichte van het dier omdat dieren, in tegenstelling tot mensen, niet kunnen denken en geen verschil tussen goed en kwaad kennen. Iets meer dan een kwart van de respondenten was echter van mening dat mens en dier gelijk zijn. Deze overtuigingen werden gestaafd met de argumenten dat mensen en dieren beide levende wezens zijn met gevoel en dat beide belangrijk zijn in het ecosysteem. Robuuste overeenkomsten

tussen beide groepen waren evenwel dat dieren waarde hebben, dat mensen goed moeten zijn voor alle dieren en dat alle dieren recht op leven hebben.

Deze fundamentele morele overtuigingen kunnen worden gezien als een belangrijk vertrekpunt voor de rechtvaardiging van gebruik van dieren voor uiteenlopende doeleinden. In de praktijk pakt dit echter wisselend uit en lijkt de houding van mensen ten opzichte van dieren vaak ambigue en inconsistent (zie ook hoofdstuk 4). Dat heeft onder andere te maken met de persoonlijke relatie die mensen met dieren onderhouden, met hun culturele achtergrond, met de kennis die zij hebben over dieren en het aantal dieren dat wordt gehouden (De Cock Buning, 2001). Of bijvoorbeeld een gans door de mens wordt gehouden voor productie of als hobbydier of wordt beschouwd als bron van overlast en schade heeft grote consequenties voor de mate van bescherming die wij diezelfde gans willen bieden. In het ene geval geven we inhoud aan onze zorgplicht, in het andere geval heeft bestrijding onze voorkeur. Vanuit het perspectief van de gans bezien telt echter alleen de wijze waarop wij uiteindelijk met haar omgaan. De tweeslachtigheid in onze relatie met dieren is dan ook alleen oplosbaar vanuit een zorgvuldige en contextbewuste ethische afweging van intuïties, feiten en waarden van mens, dier en maatschappij.

2.4 Dieren in diverse gebruiksccontexten

De reeds genoemde contextafhankelijke en functionele waarde die de mens aan dieren toekent strookt niet met het beleid dat dieren een intrinsieke, eigen waarde hebben. Het doel heiligt steeds minder vanzelfsprekend de middelen, in de betekenis van de gevolgen voor het welzijn van dieren. Voorbeeld hiervan is de aanhoudende discussie over het verbod op het houden van nertsen voor de productie van bont. Momenteel ligt er een wetsvoorstel bij de Eerste kamer dat een verbod op de nertsenhouderij bepleit met ingang van 2024. De mogelijk veranderende legitimiteit van de doelen waarvoor dieren door ons worden gehouden, heeft ertoe geleid dat het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) de fundamentele rechtvaardiging van het houden van dieren laat onderzoeken. In dit onderzoek worden onderstaande gebruiksdoelen onderscheiden.

- dieren die worden gehouden voor het verrichten van arbeid
- dieren die worden gehouden voor gezelschap, hobby en recreatie
- dieren die worden gehouden voor onderzoek
- dieren die worden gehouden voor het beoefenen van sport
- dieren die worden gehouden voor hun vacht
- dieren die worden gehouden voor vermaak
- dieren die worden gehouden voor voedsel

De resultaten van dit onderzoek verschijnen eind 2011.

2.5 Afweging van belangen

Om te komen tot een zorgvuldige ethische afweging over de aanvaardbaarheid van verschillende vormen van diergebruik is recent een model opgesteld door de Raad voor Dieraangelegenheden (2010) dat kan dienen als leidraad voor besluitvorming. Dit afwegingsmodel beoogt partijen te ondersteunen in het goed omgaan met de ethische dimensies van kwesties rond gezelschapsdieren, dieren in de natuur en dieren voor voedselproductie. Dit model is verder uitgewerkt door het Ministerie van EL&I (2011) in een praktische handleiding voor beleidsmedewerkers in de vorm van een stappenplan. In de afweging wordt aandacht geschonken aan intuïties en emoties van mensen, aan feiten en principes en aan morele waarden. In een proces van reflectie komt een kritische wisselwerking tot stand tussen intuïtieve oordelen, principes/waarden en feiten. Er wordt geprobeerd om deze met elkaar in evenwicht te brengen, waaruit een evenwichtig moreel oordeel volgt met betrekking tot het gebruik van dieren in bepaalde praktijken.

3 Wie is verantwoordelijk voor dieren?

In deze paragraaf wordt aangegeven wie verantwoordelijk is voor dieren. We maken hierbij onderscheid tussen de Europese overheid, de rijksoverheid, de provinciale overheid, de gemeentelijke overheid en de dierhouder.

Belangrijk om hier te noemen is dat de verantwoordelijkheid van de provinciale overheid voor wilde dieren wordt uitgebreid met onder andere de bestrijding van exoten en voor de eventueel benodigde ontheffing van de soortenbeschermingsbepalingen in relatie tot bouwactiviteiten nabij Natura 2000 gebieden. Ook neemt het aantal bejaagbare soorten toe (grauwe gans, kolgans, smient, damhert, edelhert, ree en wild zwijn, de patrijs vervalt als bejaagbare soort). Gelet op de mogelijkheid van de provincie om de jacht te sluiten, betekent ook dit een verantwoordelijkheid voor het welzijn van meer wilde fauna.

De Wet Natuur zal uiteindelijk drie bestaande wetten vervangen: de Flora- en faunawet, de Natuurbeschermingswet en de Boswet. Als deze wet in werking treedt, ligt de verantwoordelijkheid voor het welzijn van de in het wild levende dieren niet langer bij de rijksoverheid, maar bij de provinciale overheid. Op 18 november 2011 is de consultatieronde met betrekking tot de Wet Natuur gesloten. Staatssecretaris Bleker is voornemens om de Wet Natuur in het voorjaar van 2012 in te dienen bij de Tweede Kamer.

De eigen positie van het dier is voor het eerst vastgelegd in de erkenning van de *intrinsieke waarde* van dieren als een van de grondslagen voor de omgang met dieren (CRM, Nota rijksoverheid en dierenbescherming, 1981). Op Europees niveau is sinds het Verdrag van Amsterdam (Europese Unie, 1997) en inmiddels ook in het Verdrag van Lissabon vastgelegd dat dieren 'beschermwaardig' worden geacht, (mede) omdat zij worden erkend als wezens met gevoel. Ook de voorgestelde nieuwe Wet Dieren (LNV, 2008) is gebaseerd op dit uitgangspunt.

In de Nota Dierenwelzijn (2007) is de verantwoordelijkheid door de als volgt geformuleerd: "*De mens draagt verantwoordelijkheid voor de gezondheid en het welzijn van dieren. Die verantwoordelijkheid wordt groter en loopt parallel met de mate waarin de mens de leefomstandigheden van de dieren beïnvloedt of bepaalt. Dieren in de natuur bevinden zich aan de ene kant van het spectrum, dieren in de veehouderij aan de andere kant*". De rijksoverheid is eindverantwoordelijk voor het welzijn van dieren en heeft hierbij een ordenende rol (bepalen en vastleggen van minimumnormen), een beschermende rol (handhaven van minimumnormen) en een bevorderende rol (stimuleren van bewustwording) (Raad voor Dieraangelegenheden, 2009).

3.1 Europa

Binnen het verband van de Europese Unie is overeengekomen, dat het beleid van de Europese Commissie - het regelgevend orgaan - gericht is op de bevordering van het welzijn van dieren.

In artikel 13 van het Verdrag van Lissabon (2007) is dit als volgt geformuleerd:

Bij het formuleren en uitvoeren van het beleid van de Unie op het gebied van landbouw, visserij, vervoer, interne markt en onderzoek, technologische ontwikkeling en de ruimte, houden de Unie en de lidstaten ten volle rekening met hetgeen vereist is voor het welzijn van dieren als wezens met gevoel, onder eerbiediging van de wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen en gebruiken van de lidstaten met betrekking tot met name godsdienstige riten, culturele tradities en regionaal erfgoed.

In haar actieplan 2006-2010 beschrijft de Europese Commissie de maatregelen die zij wil nemen met het oog op de bescherming en het welzijn van dieren in de Europese Unie (EU) en de rest van de wereld. Het plan verduidelijkt het EU-recht en doet voorstellen waar de bescherming van dieren tekortschiet. Deze maatregelen betreffen de vijf onderstaande actiegebieden:

1. hogere minimumnormen;
2. onderzoek stimuleren en alternatieven voor dierproeven bevorderen;
3. indicatoren voor dierenwelzijn ontwikkelen;
4. vakmensen en het grote publiek beter voorlichten;
5. internationale initiatieven ter bescherming van dieren steunen.

Als vervolg op dit actieplan bereid de Europese Commissie momenteel een nieuwe strategienota voor die naar verwachting eind 2011 zal verschijnen.

3.2 Rijksoverheid

Het welzijn van dieren is primair een eigenschap van *individuele* dieren, ook al worden er daarvan soms miljoenen op uniforme wijze gehouden, zoals in de intensieve veehouderij (De Bordes en Evertsen, 2006). De rijksoverheid stelt normen op voor het omgaan met dieren en maakt daarbij onderscheid tussen landbouwhuisdieren, gezelschapsdieren, proefdieren en in het wild levende dieren.

Landbouwhuisdieren en gezelschapsdieren

De Richtlijn 98/58/EG (Raad van Europa, 20 juli 1998) vormt de basis voor de nationale regelgeving inzake de bescherming van voor landbouwhuisdieren gehouden dieren.

De bescherming van landbouwhuisdieren en gezelschapsdieren behoort tot het beleidsterrein van het Ministerie van EL&I en is geregeld in de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren (Gwwd, 1992). Deze wet gaat met ingang van 1 januari 2013 op in de nieuwe Wet Dieren. Het uitgangspunt in deze wet is dat er geen handelingen met dieren mogen worden verricht, tenzij deze in de wet nadrukkelijk zijn toegestaan. Het meest in het oog springende artikel van de (concept) Wet Dieren is artikel 2.1 (art. 36 in de Gwwd) dat gaat over de strafbaarstelling van dierenmishandeling. Dit artikel luidt:

“Het is verboden om zonder redelijk doel of met overschrijding van hetgeen ter bereiking van zodanig doel toelaatbaar is, bij een dier pijn of letsel te veroorzaken dan wel de gezondheid of het welzijn van het dier te benadelen”.

Net als de Gwwd is ook de nieuwe Wet Dieren een zogenaamde kaderwet, waarin door middel van Algemene Maatregelen van Bestuur specifieke maatregelen nader worden uitgewerkt.

De provincies hebben voor het welzijn van landbouwhuisdieren en gezelschapsdieren formeel geen directe verantwoordelijkheid. Dat neemt niet weg dat de provincies met hun beleid op het terrein van ruimte, natuur en economie grote invloed kunnen uitoefenen op het versterken (dan wel verzwakken) van rijksbeleid tot verbetering van dierenwelzijn op regionaal niveau.

In het wild levende dieren

De bescherming van in het wild levende dieren (fauna) behoort (nu nog) tot het beleidsterrein van het Ministerie van EL&I en is geregeld in de Ffw (1998). Wilde fauna wordt in principe als *populatie* of als *soort* beschermd. Soorten, maar ook individuele dieren, zijn in het algemeen gebaat bij de bescherming van hun leefgebied. Gebiedsbeschermende maatregelen zijn hiervoor dan ook het geëigende middel. Dierenwelzijn betreft primair het individuele dier, maar kan via aggregaat van individuen ook de (deel)populatie en de soort betreffen. Met het welzijn van een individueel dier kan het slecht gesteld zijn zonder consequenties voor de (deel)populatie of de soort. Er kan echter, wanneer dit meerdere individuen gaat betreffen (bijvoorbeeld bij een besmettelijke dierziekte) een omslagmoment komen, waarbij het welzijn van de soort als geheel in het geding raakt en het voortbestaan van de (deel)populatie of zelfs de soort in gevaar komt.

Hoewel de Wet Dieren in principe alleen toeziet op het welzijn en de gezondheid van gehouden dieren, geldt artikel 2.1 ook voor niet-gehouden dieren. De wetgever lijkt hiermee tegemoet te komen aan het maatschappelijke feit dat ook het welzijn van wilde dieren in toenemende mate onderwerp is van publieke zorg. In artikel 2 van de Ffw is dan ook een zorgplicht opgenomen, die overeenstemt met het algemene zorgplichtartikel in de Gwwd (art. 36, lid 3), binnenkort de Wet Dieren (art 1.4).

Dit artikel luidt als volgt:

“Een ieder neemt voldoende zorg in acht voor de in het wild levende dieren en planten, alsmede voor hun directe leefomgeving. De zorg, bedoeld in het eerste lid, houdt in ieder geval in dat een ieder die weet of redelijkerwijs kan vermoeden dat door zijn handelen of nalaten nadelige gevolgen voor flora of fauna kunnen worden veroorzaakt, verplicht is dergelijk handelen achterwege te laten voor zover zulks in redelijkheid kan worden gevergd, dan wel alle maatregelen te nemen die redelijkerwijs van hem kunnen worden gevergd teneinde die gevolgen te voorkomen of, voor zover die gevolgen niet kunnen worden voorkomen, deze zoveel mogelijk te beperken of ongedaan te maken”

Deze zorgplicht geldt altijd en voor alle dieren (en planten), of ze beschermd zijn of niet, en in het geval dat ze beschermd zijn ook als er ontheffing of vrijstelling is verleend. De zorgplicht betekent niet dat er geen dieren mogen worden gedood, maar wel dat dit, indien noodzakelijk, op zodanige wijze gebeurt dat het lijden zo beperkt mogelijk is. Van het verbod op schadelijke handelingen ('nee') kan onder voorwaarden ('tenzij') worden afgeweken, met een ontheffing of vrijstelling. Het verlenen hiervan is de bevoegdheid van de Rijksoverheid of, in geval van beheer en schadebestrijding, van Gedeputeerde Staten.

De min of meer in het wild levende grote grazers, die worden ingezet bij het beheer van natuurgebieden, vallen voor sommige aspecten onder de Gwwd en voor andere onder de Ffw. Na de evaluatie van de Ffw, Natuurbeschermingswet en de Boswet is in 2008 besloten deze wetten te integreren in een nieuwe Wet Natuur. Het hoofdthema van deze nieuwe wet is 'Natuurlijk eenvoudiger - In het hart van de samenleving'. In de Wet Natuur is in artikel 1.8, in lijn met artikel 2 van de Ffw, de bescherming van dieren geregeld. Volgens het ministerie van EL&I zijn de te verwachten effecten van de nieuwe Wet Natuur:

- Bescherming van de natuur (Natura 2000 gebieden), in overeenstemming met (uitsluitend) de Europese en internationale verplichtingen
- Taken en verantwoordelijkheden uit de nieuwe Wet Natuur worden dichterbij de burger en de ondernemer belegd (in principe bij de provincie);
- Onnodige belemmeringen voor economische en ruimtelijke ontwikkelingen worden opgeheven (programmatische aanpak, minder ontheffingen);
- Vermindering regeldruk voor burgers en bedrijven (m.n. vermindering administratieve lasten).

Verder wordt voorzien dat de Wet Natuur meer mogelijkheden biedt voor de bestrijding van exoten (dieren die hier normaal gesproken niet voorkomen, zoals de wolhandkrab, de wasbeerhond en de nijlgans). Een ontwerpversie ging in juni 2011 naar maatschappelijke belangenorganisaties om in te kunnen spreken. De consultatieronde is op 18 november 2011 afgesloten. Het ontwerp gaat daarna naar de Raad van State en zal met haar advies begin 2012 naar de Tweede kamer gaan.

Proefdieren

De Richtlijn 2010/63/EU (Raad van Europa, 22 september 2010) vormt de basis voor de nationale regelgeving inzake de bescherming van dieren die voor experimentele en andere wetenschappelijke doeleinden worden gebruikt. Met deze richtlijn wordt getracht het toezicht op het gebruik van laboratoriumdieren te verbeteren en minimale normen vast te stellen voor de huisvesting en verzorging en voor de opleiding van het personeel dat met deze dieren omgaat en toezicht op de experimenten houdt. Tevens is het doel van deze richtlijn het aantal voor experimenten gebruikte dieren te verlagen door de ontwikkeling en validering van alternatieve methoden die dierproeven vervangen, te bevorderen. De bescherming van proefdieren behoort tot het beleidsterrein van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en is geregeld in de Wet op de dierproeven (Wod, 1977) en in het Dierproevenbesluit (1985).

Op dit moment wordt de Wod herzien. In het algemeen worden de eisen aangescherpt. Overwegingen van dierenwelzijn staan hierbij centraal. De vraag wat nu precies moet worden verstaan onder een dierproef, wat precies ongerief voor een dier betekent, speelt daarin een belangrijke rol. Implicaties voor ecologisch onderzoek in de vorm van ongerief door vangen, chippen, ringen, omhangen of implanteren van een zender t.b.v. telemetrisch onderzoek en nemen van bloedmonsters hangen hiermee samen.

Provincies dragen voor het welzijn van proefdieren geen directe verantwoordelijkheid, maar kunnen met hun economisch beleid wel het vestigingsklimaat voor onderzoeksinstituten beïnvloeden.

Raakvlakken rijksbeleid met provinciale taken

Enkele voorbeelden van onderwerpen die behoren tot het beleidsterrein van de rijksoverheid, maar die gemakkelijk kunnen raken aan de decentrale taken van de provincie aangaande natuurbeheer, zijn in het algemeen (her)introduktie van dieren en plaagdierbestrijding en in het bijzonder voor Zuid-Holland het zogenaamde Kierbesluit. Deze onderwerpen worden hierna kort toegelicht.

(Her)introduktie van dieren in een nieuw leefgebied heeft een belangrijk dierenwelzijnsaspect. Van het dier of de soort in kwestie wordt een buitengewoon aanpassingsvermogen verlangd. In de praktijk kan dit leiden tot grootschalige sterfte (otter, korhoen; Groot Bruinderink 1991; 1997).

Bovendien kunnen ge(her)introduceerde dieren uit oogpunt van overdracht van dierziekten en een afwijkend genetisch patroon een bedreiging vormen voor soortgenoten en/of andere soorten (Groot Bruinderink & Lammertsma 2006; Groot Bruinderink et al., 2007a;b). Ditzelfde geldt voor dieren die na opvang (dierenambulance, dierenasiel e.d.) weer worden teruggezet in de vrije natuur. Een ander risico dat hiermee samenhangt is dat van genetische vervuiling (Loftin 1985; Keulartz et al., 1998).

Plaagdierbeheersing bevat een qualitate qua dierenwelzijnsaspect¹. Voorbeelden van vraagstukken zijn een mogelijke pijnvering van insecten of een toenemende mate van resistentie van bruine ratten tegen anticoagulantia (Meerburg et al., 2008; Van der Lee et al., 2011). De toenemende kosten van afvalverwerking kunnen leiden tot meer dumping van afval met mogelijke een toename van plaagdieren tot gevolg. De nadruk bij plaagdierbeheersing verschuift dan ook in de richting van monitoren (detectie in vroeg stadium) en wering (en daarna bestrijding), met als oogmerk minder preventief gebruiken van gif. Bij de bestrijding verschuift de nadruk naar zo min mogelijk en zo diervriendelijk mogelijke middelen en methoden (mond. med. M. van der Veer, DPC-Services). Hieraan kan worden toegevoegd het vrij recente inzicht dat ook anticoagulantia kunnen stapelen in milieu en dier. Dit wil zeggen dat het risico van het gebruik van middelen die de bloedstolling tegengaan is, dat predatoren er zulke hoeveelheden van kunnen binnenkrijgen dat ook zij uiteindelijk sterven aan inwendige bloedingen (mond. med. Nico van den Brink, Alterra Wageningen UR).

Door de bouw van de Haringvlietdam werd het Haringvliet een zoetwatermeer. De afsluiting van het Haringvliet en de veranderingen die dat met zich meebracht, hebben ook nadelige gevolgen. Daarom heeft het Rijk na diverse onderzoeken in 2000 besloten om de Haringvlietsluizen ook bij vloed op een kier te zetten. Dit is het **Kierbesluit**. Met het Kierbesluit waarborgt het kabinet het zoetwatergebruik in het Haringvliet terwijl de sluisen bij een afvoer van de Rijn van meer dan 1500m³/s niet alleen bij eb, maar ook bij vloed beperkt worden opengezet. Op die manier kunnen trekvisen zoals zalm en zeeforel de sluisen passeren richting hun paaigebieden, stroomopwaarts in de regionale wateren. Uit onderzoek van Nederlandse en buitenlandse experts blijkt dat het Haringvliet de belangrijkste route is naar de stroomgebieden van Rijn en Maas².

3.3 Provinciale overheid

In het hoofdlijnenakkoord 2011-2015 "Zuid-Holland verbindt en geeft ruimte" zijn de vier opgaven waar de provincie voor staat als volgt aangegeven. 1) ruimte scheppen voor economische groei; 2) forse verbetering van de mobiliteit; 3) behoud en ontwikkeling van natuur en recreatie en 4) een evenwichtige verdeling van de ruimte.

Landbouwhuisdieren en gezelschapsdieren

Het welzijn van landbouwhuisdieren en gezelschapsdieren behoort tot de beleidsverantwoordelijkheid van de rijksoverheid (Ministerie van EL&I) en is geregeld in de Gwwd, binnenkort de Wet Dieren. De provincie heeft hierin geen directe verantwoordelijkheid, maar kan nationaal beleid versterken (ruimtelijk, economisch). Het verbeteren van de mobiliteit (en handel in bijvoorbeeld Rotterdam) kan van invloed zijn op het welzijn van dieren (bijvoorbeeld direct tijdens transport naar het slachthuis; handel in exoten, en indirect bijvoorbeeld via handel in dierproducten zoals ivoor).

In het wild levende dieren

In de brief van 21 september 2011 van staatssecretaris Bleker (EL&I) aan de Tweede Kamer over het onderhandelingsakkoord tussen rijk en provincies over decentralisatie van het natuurbeleid, wordt onder meer ingegaan op de termijn van realisatie van de ecologische hoofdstructuur (EHS), de internationale verplichtingen (Vogel- en Habitatrichtlijn, Kaderrichtlijn Water) en het natuurbeleid en -beheer. Per 1 januari 2014 krijgen de provincies de verantwoordelijkheid voor het natuurbeleid middels de in de vorige paragraaf besproken Wet Natuur en de aangepaste Wet Inrichting Landelijk Gebied (WILG). Vanaf dat moment nemen de provincies ook financieel verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de beheermaatregelen. De enige uitzondering daarop is dat het rijk in beginsel verantwoordelijk is voor het agrarisch natuurbeheer buiten de EHS als onderdeel van de EU-

¹ www.kad.nl; www.nvpb.org; www.ctgb.nl.

² http://www.zuid-holland.nl/overzicht_alle_themas/thema_programma_en_projecten/kierbesluit.htm en <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/persberichten/2011/06/24/kabinet-voert-kierbesluit-uit.html>.

hectaretoeslagen. Verder blijft het Rijk systeemverantwoordelijke voor de internationale verplichtingen met betrekking tot Natura 2000.

De provincies zullen verantwoordelijk zijn voor het beheer van de EHS. Onderdeel van het beheer zijn het (agrarisch) natuurbeheer binnen de EHS, ganzenbeheer, Faunafonds, functieverandering en effectgericht beheer. Het is aan de provincies of zij nog aandacht zullen besteden aan beleidsonderwerpen uit het huidige ILG (Investeringsbudget Landelijk Gebied) zoals leefgebiedenbenadering, overige natuur en robuuste verbindingen.

Een belangrijk verschil met de Ffw volgt uit de memorie van toelichting op de Wet Natuur (6 oktober 2011, pag. 50-51). Voor het soortenbeleid wordt namelijk een aanzienlijke verruiming van de bevoegdheden van de provincies voorgesteld. De provincies worden in beginsel bevoegd voor alle ontheffingsverleningen van de verboden die in het kader van de soortenbescherming gelden, dus ook buiten de ontheffingsverlening voor beheer en schadebestrijding waarvoor de provincies reeds bevoegd zijn. Daarnaast wordt de uitoefening van bevoegdheden op het terrein van beheer en schadebestrijding – ook ten aanzien van exoten – minder afhankelijk van besluiten op rijksniveau. In de praktijk betekent dit dat er voor de aanleg van bijvoorbeeld een bedrijventerrein of een woonwijk nabij een Natura 2000 gebied, bij de provincie niet alleen een Natura 2000-vergunning kan worden aangevraagd maar ook de eventueel benodigde ontheffing van de soortenbeschermingsbepalingen. In de nieuwe Wet Natuur worden de provincies voor beide bevoegd.

Dit betekent dus dat de beoordeling van de toelaatbaarheid van activiteiten die schadelijk zijn voor de instandhouding van dier- of plantensoorten naar de provincie gaat. Het gaat hierbij om zaken betreffende de Vogel- en Habitatrichtlijn, de verdragen van Bonn en Bern, en een verbod op het doden van gewervelde dieren (met ontheffingsmogelijkheid). Daarnaast gaat het over specifieke onderdelen van het jachtregime als sluiting van de jacht en de zorg om de stand van invasieve exotensoorten tot nul terug te brengen, het verlenen van een ontheffing van het verbod op het uitzetten van dieren, het verlenen van een tegemoetkoming in geleden schade, de behandeling van voorgenomen houtkap en, last but not least, de zorg voor de instandhouding van de biodiversiteit.

In het kader van het Biodiversiteitsverdrag is in internationaal verband een strategie ten aanzien van exoten overeengekomen. De te volgen strategie ten aanzien van invasieve soorten, gaat ervan uit dat de aanpak van exotenproblematiek in een zo vroeg mogelijk stadium dient plaats te vinden. De volgorde van prioriteiten is:

- a) Preventie;
- b) Eliminatie;
- c) Isolatie en beheer van de populatie.

In de Wet Natuur krijgt de provincie een rol in de bestrijding van invasieve exoten. Het betreft exoten die wanneer zij zich gevestigd hebben of zouden vestigen in de Nederlandse natuur, een gevaar kunnen opleveren voor het voortbestaan van dier- of plantensoorten die van nature in Nederland of elders voorkomen, of een aanmerkelijke verslechtering kunnen veroorzaken van omstandigheden die voor het voortbestaan van soorten als eerder bedoeld noodzakelijk zijn.

In het Nederlandse soortenregister worden in totaal 925 van de 35.578 Nederlandse soorten planten, schimmels en dieren als exoot aangemerkt, waaronder 420 diersoorten.

Wat betreft preventie, bestrijding en beheer van exoten geeft art. 3.16 van de Wet Natuur aan dat gedeputeerde staten hiervoor over vergelijkbare bevoegdheden beschikken als zij hebben voor het beheer van de in het wild levende dieren. Daar bovenop kan volgens art. 3.17 de Minister, na overleg met gedeputeerde staten, ook invasieve soorten aanwijzen waarvan het, in het belang van de bescherming van de wilde flora en fauna en van de instandhouding van natuurlijke habitats, noodzakelijk is dat de stand tot nul wordt teruggebracht. In dat geval zijn gedeputeerde staten bevoegd tot en verantwoordelijk voor de eliminatie.

3.4 Gemeentelijke overheid

Waar de rol van de rijksoverheid vooral ligt in wetgeving, moeten gemeentes vooral voorwaarde scheppend bezig zijn. Gemeentes zorgen ervoor dat burgers de weg kunnen vinden op het gebied van dierenwelzijn (informatievoorziening). Ook dragen zij eraan bij dat ondersteunende organisaties als regionale asielen, dierenambulance en andere dierenwelzijnsorganisaties goed kunnen functioneren. Het gemeentelijk bestuurlijk kader hiervoor is onder meer de Algemene Plaatselijke Verordening (APV). De APV is vooral gericht op het handhaven van de openbare orde.

Gemeentes hebben echter ook de wettelijke plicht om een gevonden dier twee weken te bewaren en te verzorgen. Gevonden dieren vallen volgens het Burgerlijk Wetboek (boek 5 art.8 lid 3) onder de verantwoordelijkheid van de gemeente (Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren, 2004). Zij worden in het Nederlands recht beschouwd als een “zaak” of “goed” en een vinder ervan is verplicht hiervan zo snel mogelijk aangifte te doen bij de politie. Gedurende de verplichte opvang van twee weken heeft de eigenaar de kans het dier terug te halen. Als de eigenaar zich niet binnen die periode meldt, is de gemeente bevoegd het dier aan een ander te verkopen of te geven. De opvangplicht van de gemeente geldt niet alleen voor honden en katten, maar voor alle gevonden dieren die vermoedelijk een eigenaar hebben (gehad).

De laatste jaren is er sprake van een toenemende belangstelling bij gemeentes voor het ontwikkelen van een eigen dierenwelzijnsbeleid. Inmiddels zijn er 66 wethouders die dierenwelzijn expliciet in hun portefeuille hebben opgenomen. Ook de jaarlijkse conferentie Gemeentelijk Dierenwelzijnsbeleid trekt een groeiend aantal wethouders en beleids- en fractiemedewerkers. Deze bijeenkomst voorziet in de behoefte bij gemeentes aan kennisuitwisseling en inspiratie voor beleidsontwikkeling. Onderwerpen die aandacht krijgen zijn bijvoorbeeld dieren en groen in de stad, plaagdierbestrijding, hondenoverlast, brandpreventie en brandbestrijding in veestallen, schuilstallen, organisatie en vergoeding van dierenhulporganisaties en aanleg van diervriendelijke voorzieningen in woonwijken.

Ook al is de wettelijke verantwoordelijkheid voor dierenwelzijn beperkt tot de opvang van zwerfdieren, lijken gemeentes te beseffen dat veel burgers³ relationele waarde hechten aan dieren. In die zin kan aandacht voor dierenwelzijn het lokale bestuur dichterbij de burgers brengen.

3.5 De dierhouder

De dierhouder (hoeder, eigenaar, houder) heeft een verregaande invloed op het leven en de leefomstandigheden van gehouden dieren. Deze beschikkingsmacht, met het dier als zwakkere partij, heeft voor de dierhouder een belangrijke en primaire verantwoordelijkheid tot gevolg voor het welzijn en de gezondheid van de dieren die door hem/haar worden gehouden (Raad voor Dieraangelegenheden, 2004). De rijksoverheid is hierbij eindverantwoordelijk, de provincie speelt hierin geen rol.

Het is de taak van de rijksoverheid in te grijpen als de regels die de bescherming van het dier als doel hebben, onvoldoende worden nageleefd. Inspectie en handhaving behoren tot de verantwoordelijkheid van de rijksoverheid. Deze taken zijn belegd bij de nieuwe Voedsel en Waren Autoriteit (nVWA). De nVWA werkt samen met de Stichting Landelijke Inspectiedienst Dierenbescherming (LID). De districtsinspecteurs van de LID zijn Buitengewoon Opsporingsambtenaar (BOA). Dat houdt in dat zij speciale strafrechtelijke bevoegdheden hebben. Recent zijn daar taken voor het Korps Landelijke Politiediensten (KLPD) aan toegevoegd. Het takenpakket van de KLPD is daarvoor uitgebreid met de “dierenpolitie” (animal cops) en kent met ingang van 15 november 2011 tevens het landelijke meldnummer 144 - Red een Dier. Via dit meldnummer kunnen burgers bijvoorbeeld een ongeluk, dierenverwaarlozing of dierenmishandeling melden waarop de relevante partners uit de dierennoodhulpketen worden ingeschakeld.

Naast particuliere dierhouders zijn er tal van bedrijven en organisaties die dieren bezitten en houden. In toenemende mate is er in diverse sectoren een ontwikkeling van systemen voor monitoring en certificering. Op deze manier wordt gestreefd naar een verbetering en borging van het welzijn van dieren (in de keten), zodat de zogenaamde “free riders” van de goedwillende ondernemers kunnen worden onderscheiden.

³ Meer dan 50% van de Nederlanders houdt huisdieren; meer dan driekwart van de gezinnen met kinderen houdt huisdieren.

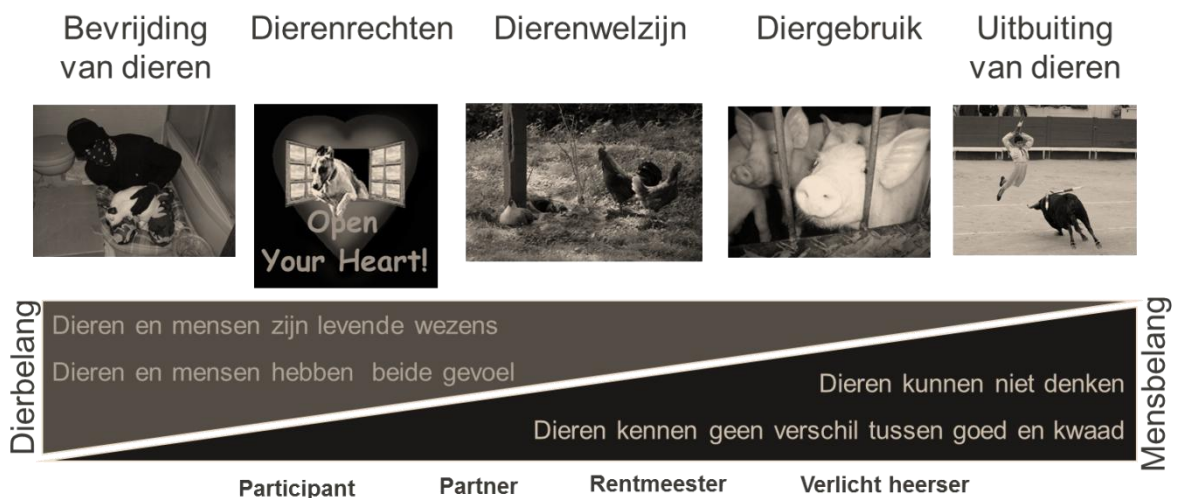
4 Dierenwelzijn: belangrijke kwesties

Welk gewicht moet worden gehecht aan kwesties die het welzijn van dieren betreffen, laat zich in onze pluriforme samenleving niet altijd gemakkelijk voorspellen. Dit wordt namelijk in sterke mate bepaald door het waardenperspectief en de rechtvaardigingsgronden die mensen hanteren en hun grondhouding ten opzichte van het dier. In de Trendanalyse Denken over Dieren onderscheiden De Cock Buning et al. (2011) minimaal drie indelingen die hierbij een rol spelen.

Als eerste wordt een indeling naar waardenperspectieven genoemd. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen het antropocentrisme (de mens als belangrijkste moreel relevant wezen), het zoöcentrisme (de mens en het dier beide als moreel relevante wezens) en het bio- of ecocentrisme (het ecosysteem met daarin zowel mens, dier als plant als moreel relevant). Het zal duidelijk zijn dat "wat als belangrijk wordt gezien" onder andere samenhangt met de mate waarin mensen dieren moreel relevant vinden.

De tweede indeling die wordt genoemd is die naar rechtvaardigingsgronden. Hierbij kan de morele waarde van de omgang met of de exploitatie van dieren bijvoorbeeld worden afgemeten aan de bijdrage dit levert aan het algemeen nut (utilitarisme). Daar tegenover staat de plichtethiek (principalisme) waarin de omgang met/het gebruik van dieren als moreel juist wordt beschouwd wanneer de omgang met de dieren als zodanig goed is. Dus los van een bijdrage aan het algemeen nut. De derde ethische theorie is de deugdenleer (deugdethiek), die het accent legt bij de persoonlijk inzet om een goed mens willen zijn. Volgens De Cock Buning et al. (2011) is algemeen aanvaard dat deze drie hoofdrichtingen van de ethiek voor een omvattend ethisch oordeel moeten worden geïntegreerd. Wat belangrijk wordt gevonden wordt dus mede door dit ethisch oordeel bepaald.

De derde indeling is ontleend aan de grondhoudingen, onderscheiden door de Nederlandse milieufilosoof Wim Zweers (1995). Voor de omgang met de natuur onderscheidt hij de despoot, de verlicht heerser, de rentmeester, de partner, de participant en de natuurmysticus. Deze indeling lijkt ook toepasbaar voor de omgang met dieren, met als variant hierop de indeling van Kupper et al. (2007) naar waardenframes. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen: gebruikers (waarderen dieren om hun biologische capaciteiten en mogelijkheden daar mee iets te doen voor de mensheid), relatiezoekers (waarderen de relationele aspecten met dieren), balansdenkers (waarderen dieren met name als onderdeel van een ecologisch systeem) en oorsprongdenkers (betrekken een spirituele dimensie bij de omgang met dieren). In figuur 1 zijn verschillende morele posities geïllustreerd en zijn de belangrijkste onderscheidende argumenten tussen mensen die de mens boven het dier stellen versus zij die dier en mens gelijk achten weergegeven.

Figuur 1. Weergave van mogelijke posities in de relatie tussen mens en dier (ontleend aan Zweers (1995) en aangepast volgens Cohen (2010))

Elke grondhouding kenmerkt zich door eigen fundamentele opvattingen en waarden die bepalend zijn voor de omgang met dieren. Volgens Zweers (1995) hangt daarmee ook de visie van mensen samen op de relatie tussen mens en technologie en tussen mens en economie. Net als Zweers (1995) benadrukt ook De Cock Buning et al. (2011) dat de grondhoudingen zijn bedoeld als 'ideaaltypische posities'. Het zijn typeringe waar niemand een-op-een aan voldoet. Vrijwel niemand is uitsluitend 'verlicht heerser/gebruiker' of 'partner/relatiezoeker'. Concreet gedrag is meestal terug te voeren op een mengeling van aan elkaar grenzende grondhoudingen. De genoemde ideaaltypische posities zijn bij individuele personen echter wel herkenbaar in de argumenten die zij aanvoeren in het debat over belangrijke dierenwelzijnskwesties.

Tenslotte speelt de wijze waarop de moderne media aandacht besteden aan een kwestie een belangrijke rol. Een analyse van de media-aandacht, gegenereerd door Kamervragen, wees uit dat in het jaar 2007-2008 Kamervragen over het uitzetten van zwijnen door jagers en over levende dieren in Kerststallen in krantenoplagen van respectievelijk 4.394.651 en 3.044.490 zijn verspreid (Star en Hardeman-Kleingeld, 2008). Met de moderne media wordt nieuws over het welzijn van dieren nog sneller verspreid. Het wel en wee van de vrouwtjes orka Morgan die in juni 2010 op de Nederlandse stranden is aangespoeld, is te volgen op haar eigen website. Haar opvang in het Dolfinarium te Harderwijk leverde op het internet al snel ca. 941.000 nieuwsberichten op (27-10-2011). Uitgedrukt in een formule zou je kunnen stellen dat de belangstelling voor dit soort kwesties misschien wel het product is van zoiets als **Identiteit x Zeldzaamheid/Curiositeit x Aibaarheid**. De voorbeelden geven aan dat de moderne media in staat zijn om dierenwelzijnskwesties bij een groot publiek onder de aandacht te brengen. Voor de politiek is dat beslist een factor om rekening mee te houden.

Vanuit een utilistisch standpunt – meer rationeel onderbouwd - en vanuit het perspectief van de dieren wordt het belang van een kwestie echter op een andere wijze gewogen. Het belang van een welzijnskwestie is dan meer zoiets als **Ernst x Duur x Incidentie x Aantal dieren**. Dierenwelzijn gaat over individuele dieren, en dus speelt ook het aantal dieren hierbij een grote rol. Om die reden wordt in de paragrafen 2.1 en 2.2 ook het aantal dieren weergegeven.

4.1 Dieren in Nederland

4.1.1 Landbouwhuisdieren

In Nederland worden relatief grote aantallen dieren gehouden voor de productie van vlees, vis, melk, eieren en bont. De belangrijkste categorieën landbouwhuisdieren zijn in tabel 1 weergegeven, inclusief de aantallen dieren en het aantal bedrijven waar deze dieren worden gehouden.

Tabel 1. Aantallen dieren en bedrijven in de dierlijke productie in Nederland (Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), 2010)

Landbouwhuisdieren in Nederland in 2010	Dieren (n)	Bedrijven (n)	Dieren per bedrijf
Runderen	3.975.194		
Melk- en fokvee	2.725.353	23.600	115
Vleeskalveren	927.699	2.064	449
Overig vlees- en weidevee	322.142	13.360	24
Varkens	12.254.972		
Fokvarkens	1.226.993	2.951	416
Biggen	5.123.807		
Vleesvarkens	5.904.172	5.952	992
Kippen	101.247.711		
Leghennen	47.904.063	1.440	33.267
Vleeskuikens	44.747.893	640	69.919
Moederdieren	8.595.755	387	22.211
Schape	1.129.500	12.871	88
Geiten	352.828	3.719	95
Kalkoenen	1.036.277	56	18.505
Slachteenden	1.086.990	79	13.759
Konijnen	298.834	91	3.284
Nertsen	963.803	163	5.913
Paarden	142.531		
Paarden	93.700	10.711	9
Pony's	48.831	9.193	5
Totaal	122.488.640	87.277	

In de statistieken van het CBS worden alleen de paarden op landbouwbedrijven die groter zijn dan 3 NGE⁴ geteld. Alleen deze bedrijven zijn verplicht aan deze telling mee te doen. In totaal zijn er in Nederland dan ook veel meer paarden, naar schatting namelijk 350.000-400.000 (Van der Windt et al., 2007).

In Nederland zijn 37 viskweekbedrijven en 50 forellenvijvers. Het aantal viskweekbedrijven neemt gestaag af (pers. med. W. van Eijk, Productschap Vis). Zij produceren in 2011 naar verwachting zo'n 6000 ton vis.

De veehouderij in Nederland is sterk gerationaliseerd en staat sinds de beginjaren '70 van de vorige eeuw in toenemende mate bloot aan kritiek vanuit de samenleving (TNO, 1975). Veel van deze kritiek voert terug op de krappe huisvesting van dieren in een prikkelarme omgeving waarin dieren onvoldoende lig-, loop- en thermocomfort ervaren, energierijke, structuurarme rantsoenen krijgen aangeboden en te weinig mogelijkheden hebben om natuurlijk gedrag uit te voeren. Dieren ontwikkelen hierdoor stereotiep, afwijkend en beschadigend gedrag (zoals verenpikken en staartbijten) en worden gevoelig voor gezondheidsstoornissen.

Om de schade die dieren elkaar kunnen toebrengen enigszins beheersbaar te maken worden er ingrepen toegepast als bijvoorbeeld onthoornen bij koeien, snavelkappen en tenen amputeren bij pluimvee, staarten couperen en tanden slijpen bij varkens en routinematige keizersneden bij dikbilrunderen. Deze ingrepen worden uitgevoerd omdat het risico groot is, dat onder de heersende

⁴ 1 NGE= 1 Nederlandse Grootvee Eenheid: paard < 3 jr=0,24 NGE; paard > 3jr = 1,87 NGE; pony < 3 jr=0,22 NGE; pony > 3jr = 1,57 NGE

houderijomstandigheden het nalaten ervan ernstiger gevolgen heeft dan de ingreep zelf. Castreren van biggen wordt uitgevoerd om berengeur in het vlees te voorkomen. Niet de risico's op ernstiger ongerief, maar handelspolitieke overwegingen zijn hier de reden voor de ingreep. Tenslotte worden al dan niet wettelijk verplichte ingrepen uitgevoerd ter identificatie van dieren (oormerken, chips, koudmerken). Ingrepen zijn zowel uit oogpunt van dierenwelzijn (pijn) als integriteit van het dier (intrinsieke waarde) ongewenst. Veel mensen wijzen ingrepen om dieren aan te passen aan houderijomstandigheden (in plaats van andersom) af. Ook het veelvuldig gebruik van antibiotica om dieren 'gezond' te houden ondanks overvolle stallen, kan worden gezien als een teken dat de huidige houderijsystemen niet passen bij de aard van de dieren die er gehouden worden. Er wordt dan ook naarstig gezocht naar alternatieve houderijsystemen.

Overigens zijn ook de (langeafstands-) transporten en het doden (slacht) van landbouwhuisdieren (zeer) gevoelige items in de discussie over dierenwelzijn van landbouwhuisdieren.

In het kader van de Nota Dierenwelzijn is door Leenstra et al. (2007) het ongerief⁵ voor rundvee, varkens, pluimvee nertsen en paarden ingeschat, later aangevuld met een inschatting van het ongerief voor konijnen, kalkoenen, eenden, schapen en geiten (Leenstra et al., 2009). In het bestek van dit rapport is het niet relevant om per diercategorie de belangrijkste bronnen van ongerief te bespreken.

Bedrijfsomvang

Het onderwerp 'grootschalige veehouderij' heeft in de afgelopen tijd onder de noemer *megastallen* het maatschappelijk discours dermate beziggehouden, dat dit onderwerp in deze notitie niet mag ontbreken (Alders, 2011). Feitelijk gaat deze discussie over de voortdurende opschaling van veehouderijbedrijven en over de toekomstbestendigheid van de verdergaande arbeidsrationalisatie en schaalvergroting. De conclusie uit de maatschappelijke dialoog wijst in een richting dat doorgaan op deze weg ("*business as usual*") in Nederland alom gezien wordt als weinig perspectiefvol. Het moet anders. Voldoen aan de wettelijke minimumeisen mag weliswaar juridisch een voldoende grond zijn om te ondernemen, ondernemers worden door de samenleving echter beoordeeld op basis van een hoger gestelde maatschappelijke norm. In het rapport (Alders, 2011) wordt ervoor gepleit om onderscheid te maken tussen "blijvers" en "wijkers" en de focus en energie te concentreren op de blijvers, en dan met name op de voorlopers.

Expertonderzoek van Van der Fels et al. (2008) laat zien dat er van schaalvergroting geen wezenlijk effect op het welzijn van de dieren wordt verwacht. Grootte en inrichting van grootschalige stallen zullen niet veel anders zijn dan in de gangbare praktijk. De mogelijkheden voor de dieren tot sociaal gedrag zullen daardoor niet verschillen van gangbaar. De kwaliteit van de bedrijfsvoering en de toewijding en vakbekwaamheid van de verzorger zijn van groot belang voor het welzijn (tijdig onderkennen en aanpakken van gezondheidsproblemen en beschadigend gedrag en dergelijke). Indien het aantal transportbewegingen afneemt en de winstmarge toeneemt, kan schaalvergroting in theorie tot welzijnswinst leiden.

Een risico op grootschalige bedrijven vormt een verminderd mens-diercontact, dat kan leiden tot verminderde socialisatie van het dier en angst voor mensen. Een tekort aan vakbekwaam personeel, met name bij inhuur van externe arbeid, is eveneens een risico. Aan de andere kant biedt het hebben van meer personeel een kans op specialisatie en grotere vakbekwaamheid. Aansturing van het personeel stelt hoge eisen aan de vakbekwaamheid en managementcapaciteiten van de ondernemer.

Wanneer verdere schaalvergroting geen efficiëntiewinst zou opleveren, dan is de discussie over dierenwelzijn in megastallen eigenlijk overbodig, omdat het concept in dat geval toch niet levensvatbaar zou zijn. Voor zover het concept wel levensvatbaar is en dus productie-efficiëntie oplevert (waar we vanuit mogen gaan), kunnen megastallen op de korte termijn kansen voor dierenwelzijn opleveren. Dit komt omdat een deel van de 'winst' gereserveerd kan worden voor maatregelen (zoals extra ruimte of stro) die het dierenwelzijn verbeteren. Of dat ook voor de lange termijn geldt is zeer de vraag. De geschiedenis leert dat boeren en hun dieren in de loop der jaren ten gevolge van de schaalvergroting weinig vruchten hebben geplukt van de verhoogde productie-efficiëntie. Het grootste deel van het voordeel is vrijwel ongemerkt naar de consument gegaan die relatief weinig hoeft te betalen voor voedingsmiddelen van dierlijke oorsprong. Met andere woorden, wanneer megastallen veel productie-efficiëntie opleveren, dan worden deze stallen 'vanzelf' op den

⁵ Dit begrip komt voort uit de Wet op de Dierproeven (1977) en omvat 'pijn, lijden, ongemak en blijvend letsel'.

duur gemeengoed. Wanneer de prijzen vervolgens (verder) onder druk komen te staan, ontstaat de neiging om maatregelen te nemen die verdere kostprijsverlaging mogelijk maken. Niet zelden zijn dat maatregelen die ongunstig zijn voor dierenwelzijn. Omdat boeren in de loop der jaren sterk geselecteerd zijn op bedrijfseconomisch denken en handelen, moet serieus rekening gehouden worden met dit scenario, ook op de korte termijn. Zoals ook eerst Wijffels (2001) en tien jaar later Alders (2011) concludeerden is doorgaan met strategieën die uitgaan van internationaal kostprijsleiderschap en prijsconcurrentie ("*business as usual*") geen optie omdat dit niet spoort met de eisen die de samenleving stelt.

Tabel 2. Indicatie van het aantal dieren bij een bedrijfsomvang van 300 en 500 NGE (Nederlandse grootte-eenheden, gebaseerd op het bruto-standaardsaldo; ontleend aan Van der Peet et al., 2008)

Bedrijf	Melkkoeien	Vlees- kalveren	Fokvarkens	Vlees- varkens	Vlees- kuikens	Leghennen
300 NGE	250	2.500	1.200	7.500	220.000	120.000
500 NGE	425	4.200	2.000	12.000	367.000	200.000

De relevantie van het onderwerp 'grootschalige veehouderij' voor provincies komt voort uit het feit dat zij verantwoordelijk zijn voor de ruimtelijke ordening. Onderdeel van de discussie over 'grootschalige veehouderij' gaat over de vraag of dergelijke stallen niet beter gelokaliseerd zouden kunnen worden op bedrijventerreinen of zelfs bij een grote haven zoals Rotterdam (aanvoer van veevoedergrondstoffen, afzet en export van vlees).

Volgens Bokma en Van Os (2011) levert een bedrijf met een omvang van 500 NGE (zie Tabel 2) onder normale omstandigheden werk op voor 4 – 10 volwaardige arbeidskrachten. De omvang van het bouwblok en het al dan niet gebruiken van stallen met meerdere bouwlagen (de sturingsinstrumenten bij ruimtelijke ordening) hebben invloed op de mogelijke omvang van stallen. Ter illustratie: uitgaande van stallen met één bouwlaag is het, afhankelijk van de diersoort, op een bouwblok van 1,5 tot 2 hectare in theorie mogelijk om stallen te plaatsen die qua aantallen dieren corresponderen met een economische omvang van 300 tot 500 NGE.

4.1.2 Gezelschapsdieren

In Nederland worden naar schatting ruim 28 miljoen gezelschapsdieren gehouden. Bijna 60% van deze dieren zijn vissen, bijna 25% zijn honden, katten, konijnen en knaagdieren (zie Tabel 3).

Tabel 3. Aantallen gezelschapsdieren en houders in Nederland (Bron: TNS/NIPO 2010)

Gezelschapsdieren in Nederland	Dieren (n)	Houders (n)	Dieren per houder
Katten	3.224.000	1.842.000	2
Honden	1.824.000	1.448.000	1
Aquariumvissen	6.837.000	645.000	11
Zang- en siervogels	2.394.000	584.000	4
Vijvervissen	9.947.000	570.000	17
Konijnen	964.000	492.000	2
Knaagdieren	864.000	432.000	2
Kippen, eenden, ganzen	1.064.000	191.000	6
Reptielen	269.000	85.000	3
Duiven	963.000	39.000	25
Andere huisdieren	onbekend	89.000	onbekend
Totaal	28.350.000		

Het totaal aantal dieren dat in asielen of andere opvang terecht komt, is niet bekend. Wel heeft de Dierenbescherming gegevens over de bij hen aangesloten asielen; ca. 50% van het totaal aantal asielen. In 2009 zijn er 5,5% minder honden en katten in het asiel beland dan in 2008. Het aantal zwerfhonden en -katten is gedaald, maar het aantal afstandskatten is gestegen. Het percentage zwerfhonden dat vanuit het asiel weer terugkomt bij zijn eigenaar, bedraagt 73%. Van de katten keert slechts 13,5% terug naar de eigenaar. Vijf procent van de honden en negen procent van de katten moest vanwege gezondheid of gedragsproblemen geëuthanaseerd worden (Leenstra et al. 2011)

In een recente studie van Vinke et al. (2011) worden eerdere bevindingen van Rothuizen en Hopster (2007) en Leenstra et al. (2010) bevestigd. Welzijnsproblemen bij gezelschapsdieren komen vooral voort uit onvoldoende kennis en bewust zijn van (leken)dierhouders betreffende de eisen die dieren stellen aan hun huisvesting en verzorging. Impulsaankopen, onvoldoende begeleid door deskundige voorlichting, worden hierbij gezien als belangrijkste oorzaak van ongerief. Hierdoor ontstaan problemen met het welzijn van vooral konijnen en knaagdieren als cavia's, chinchilla's, ratten, muizen degoes, gerbils, eekhoorns, prairiehondjes en hamsters. Het is dan ook niet verwonderlijk dat van de dieren die in Nederland in opvangcentra belanden, 95% van het totaal aantal zoogdieren, een kleine 15.000, tot deze categorie behoort. Buiten de reguliere opvang wordt er op de kinderboerderijen jaarlijks nog een geschat aantal van ruim 20.000 zoogdieren aangeboden (Vinke et al., 2011).

4.1.3 Proefdieren

Om proefdieren te mogen fokken en/of te mogen afleveren dient een instelling of bedrijf in het bezit te zijn van een vergunning, zoals is bepaald in artikel 11a van de Wet op de dierproeven. Deze vergunning wordt verleend door de minister van VWS. De nieuwe Voedsel en Waren Autoriteit (inspectie dierproeven) voert inspecties uit bij vergunninghoudende instellingen. Ook stelt zij ieder jaar een overzicht op van de soorten en aantallen gebruikte proefdieren. Een verkort overzicht ervan is weergegeven in tabel 4. In 2010 werden er in totaal 575.278 dieren gebruikt in dierproeven, bijna 3 procent minder dan het jaar ervoor. Van de verworven proefdieren was 0,38% (4.117) afkomstig uit de wilde fauna. Ongeveer 13% van alle proefdieren ondervond als gevolg van de dierproef meer dan matig ongerief, 16% van alle proefdieren was genetisch gemodificeerd.

Tabel 4. Aantal dieren per diercategorie waarop in 2010 dierproeven zijn verricht (Bron: Zodoende 2010).

Proefdieren in Nederland in 2010		Dieren (n)
Knaagdieren en konijnen	(rat, muis, konijn)	422.092
Carnivoren	(hond, kat, fret)	2.692
Primaten	(oude- en nieuwe wereldapen)	448
Overige zoogdieren	(vrnl. landbouwhuisdieren)	21.531
Vogels	(vrnl. kippen)	96.571
Reptielen en amfibieën	(vrnl. amfibieën)	2.427
Vissen	(incl. kaakloze vissen)	29.517
Totaal		575.278

4.1.4 In het wild levende dieren

Het is niet mogelijk om betrouwbare aantallen te geven van alle in het wild levende dieren. De keuze in tabel 5 is dan ook bepaald door de soorten die overlast veroorzaken en door de Wildbeheereenheden (WBE) worden gereguleerd. Anders dan bij de landbouwhuisdieren en proefdieren berusten de aantallen op schattingen op basis van in het veld uitgevoerde tellingen.

Tabel 5. Schatting voor enkele soorten van het aantal in het wild levende dieren in Nederland

<i>In het wild levende dieren in Nederland</i>		<i>Dieren (n)</i>	<i>Bron</i>
<i>Grauwe gans</i>		350.000	LNV, 2009
<i>Kolgans</i>		800.000-850.000	LNV, 2009
<i>Brandgans</i>		400.000-450.000	LNV, 2009
<i>Canadese gans</i>		25.000	LNV, 2009
<i>Nijlgans</i>		38.000	WBE-telling, 2009
<i>Smient</i>		900.000	LNV, 2009
<i>Knobbelzwaan</i>		30.000 – 35.000	Hustings et al., 2009
<i>Kraai</i>	broedparen	70.000 – 100.000	Sovon, 2009
<i>Kauw</i>	broedparen	180.000 – 220.000	Sovon, 2009
<i>Roek</i>	broedparen	51.000	Van Dijk et al., 2009
<i>Ree</i>		64.000	WBE-telling 2008
<i>Damhert</i>		2.400	WBE-telling 2008
<i>Haas</i>		500.000	Broekhuizen, 1982 Leeuwenberg en Siebinga, 1983
<i>Meeuw</i>	broedparen	53.000	?

Meer informatie over aantallen vogels in Nederland is te vinden op www.sovon.nl

4.2 Dieren in Zuid-Holland

4.2.1 Landbouwhuisdieren

Uit tabel 6 wordt duidelijk dat Zuid-Holland bij uitstek een provincie is van graasdieren (koeien, paarden en schapen). Intensieve veehouderij komt in de provincie slechts zeer beperkt voor. Uit de vergelijking met tabel 6 blijkt dat de provincie Zuid-Holland wat betreft het aandeel landbouwhuisdieren kan worden gekenschetst als een vee-arme (minder dan 1%), maar een relatief bevolkingsrijke (21%) provincie. In die zin onderscheidt Zuid-Holland zich duidelijk van Noord-Brabant of Gelderland.

Tabel 6. Aantal landbouwhuisdieren uitgesplitst per soort in Zuid-Holland in 2010 (Bron: CBS).

<i>Landbouwhuisdieren in Zuid-Holland in 2010</i>	<i>Dieren (n)</i>	<i>% van aantal Dieren in NI</i>	<i>Bedrijven (n)</i>
Runderen	189.063		
Melk- en fokvee	164.490	6.0	1.687
Vleeskalveren	5.551	0.6	30
Overig vlees- en weidevee	19.022	5.9	981
Varkens	130.196		
Fokvarkens	12.125	1.0	68
Biggen	50.115	1.0	
Vleesvarkens	67.957	1.2	174
Kippen	688.533		
Leghennen	184.304	0.4	40
Vleeskuikens	503.985	1.1	16
Moederdieren	244	0.0	5
Schape	129.191	11.4	1.776
Geiten	13.973	4.0	389
Kalkoenen	30	0.0	1
Slachteenden	50	0.0	1
Konijnen	18.948	6.3	5
Nertsen	22.498	2.3	6
Paarden	13.155		
Paarden	8.229	8.8	729
Pony's	4.926	10.1	743
Totaal	1.205.637		6.660

In de statistieken van het CBS worden alleen de paarden op landbouwbedrijven > 3 NGE geteld. Nederland heeft naar schatting in totaal 350.000-400.000 paarden. Op basis van het aantal inwoners, zou dat bij een gelijke verdeling naar inwoneraantal, voor Zuid Holland een aantal van 75.000- 85.000 betekenen.

Bedrijfsomvang

Uitgaande van de definities voor grootschaligheid van Wageningen UR (Tabel 2) blijkt dat er in de provincie Zuid-Holland geen grootschalige varkens- of pluimveebedrijven aanwezig zijn. Grootschalige melkveehouderijbedrijven komen in een enkel geval voor (Tabel 7). In de tabel is alleen aangegeven waar een hoofdvestiging zit van een bedrijf met meer dan 500 NGE. Dit bedrijf kan echter vestigingen op verschillende locaties hebben, zodat de lokale belasting gelijk zou kunnen zijn aan een bedrijf van geringere grootte. Aandacht voor het onderwerp "grootschalige veehouderij" is weliswaar voor provincies relevant vanwege het aspect ruimtelijke ordening, maar, gelet op het marginale voorkomen en het restrictief beleid in Zuid-Holland aangaande intensieve veehouderij, in dit rapport niet opportuun.

Tabel 7. Verdeling van hoofdvestigingen van bedrijven met 500 NGE of meer in 2009 over de provincies (Alterra, 2011)

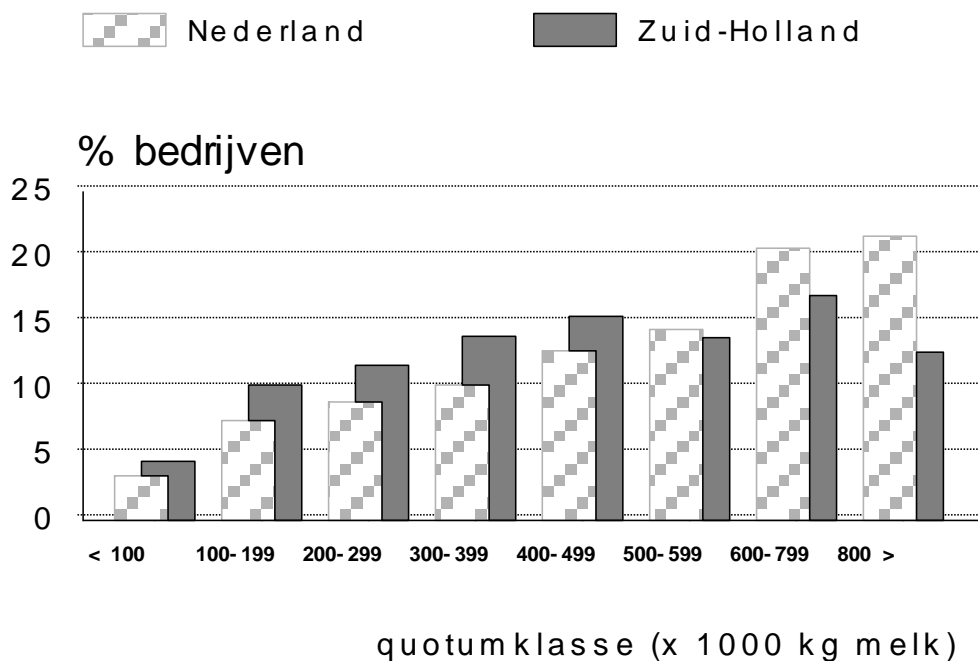
Provincie	Melkkoeien	Varkens/Pluimvee
Groningen	6	1
Friesland	14	3
Drenthe	5	4
Overijssel	4	4
Gelderland	4	14
Utrecht	2	0
Noord-Holland	4	0
Zuid-Holland	1	0
Zeeland	0	0
Noord-Brabant	7	38
Limburg	2	29
Flevoland	3	2
Totaal	53	95

Wel verdient de relatie tussen bedrijfsomvang en weidegang in de melkveehouderij ook in Zuid-Holland de aandacht. Tussen schaalgrootte enerzijds en weidegang anderzijds, is een duidelijk negatief verband, ook al bij bedrijfsgroottes ver beneden de 300 NGE. Naarmate melkveebedrijven groter worden, worden de koeien vaker permanent binnen gehouden en is van weidegang geen sprake (Tabel 8). Een vergelijkbaar beeld werd vastgesteld in een enquête onder een representatieve steekproef van melkveehouders (Hopster en Zijlstra, 2011).

Tabel 8. Weidegang in relatie tot de bedrijfsomvang van Nederlandse melkveebedrijven in 2008 (ontleend aan Van der Meulen et al., 2011)

Aantal melkkoeien per bedrijf	Aantal bedrijven	Aanwezigheid van grasland met beweiding	Melk- en of kalfkoeien permanent op stal
Tot 50	4.928	90%	4%
50 tot 100	9.941	87%	9%
100 tot 150	2.799	78%	19%
Meer dan 150	857	66%	32%

De melkveebedrijven in de provincie Zuid-Holland produceren samen 6,2% van het nationale melkquotum van 11,5 miljard kilogram melk. Uit de verdeling van het percentage melkveebedrijven naar quotumklasse (Figuur 2) valt af te lezen dat de bedrijven in de provincie Zuid-Holland gemiddeld over kleinere melkquota beschikken dan gemiddeld is voor Nederland (Productschap Zuivel, 2010). Dit bevestigt het beeld dat de melkveebedrijven in Zuid-Holland qua bedrijfsomvang niet tot de grootsten behoren. De oproep van staatssecretaris Bleker (Landbouw) aan provincies en gemeenten om voorlopig niet mee te werken aan nieuwe aanvragen voor grote stallen waarvoor wijzigingen in het bestemmingsplan nodig zijn, heeft voor Zuid-Holland op dit moment niet veel consequenties.

Figuur 2. Verdeling van het percentage melkveebedrijven naar quotumklasse in Nederland en in Zuid-Holland

4.2.2 Gezelschapsdieren

Van het aantal gezelschapsdieren zijn geen regionale statistieken beschikbaar. Op grond van de veronderstelling, dat per inwoner in Zuid Holland even veel dieren gehouden worden als voor Nederland gemiddeld (Zuid Holland 3,5 miljoen inwoners, Nederland 16,7 miljoen inwoners) zijn de aantallen in tabel 9 ingeschat.

Tabel 9. Aantallen huisdieren en huishoudens met huisdieren in Zuid-Holland (bron: TNS/NIPO, 2010)

Gezelschapsdieren in Zuid-Holland	Geschat aantal dieren (n)	Houders (n)
Katten	680.000	386.820
Honden	377.246	304.080
Aquariumvissen	1.435.770	135.450
Zang- en siervogels	502.740	122.640
Vijvervissen	2.088.670	119.700
Konijnen	202.440	103.320
Knaagdieren	181.440	90.720
Kippen, eenden, ganzen	223.440	40.110
Reptielen	56.490	17.850
Duiven	202.230	8.190
Andere huisdieren	onbekend	18.690
Totaal	5.880.000	

Los van de door particulieren gehouden gezelschapsdieren, heeft de provincie Zuid-Holland ook een aantal dierenparken binnen haar grenzen, namelijk Diergaarde Blijdorp (700 diersoorten), Plaswijckpark (Rotterdam), Vlinders aan de Vliet (Leidschendam) en de Reptielenzoo Serpo (Delft). Ook biedt de provincie onderdak aan 69 bij de Stichting KinderBoerderijen Nederland (SKBN) aangesloten kinderboerderijen en zijn er ca. 30 dierenasielen, dierenpensions en opvangcentra.

4.2.3 Proefdieren

Het is niet bekend hoeveel proefdieren er in Zuid-Holland worden gehouden. Gelet op de verantwoordelijkheid van de rijksoverheid hiervoor is dit onderwerp in dit rapport van ondergeschikt belang. Uit de lijst van vergunninghouders in het kader van de Wod blijkt wel dat provincie Zuid-Holland 14 van de totaal 71 vergunninghouders binnen haar grenzen heeft (Zodoende, 2010). Samen met Noord-Holland (14), Gelderland (13) en Utrecht (10) voert zij daarmee de ranglijst aan. Dit heeft te maken met de life-science bedrijvigheid rond de universitaire centra in Leiden, Rotterdam en Delft. De universitaire medische centra in Leiden en Rotterdam waren in 2010 verantwoordelijk voor bijna 11,7% van het aantal gebruikte proefdieren in Nederland.

In het kader van de topsectorenbeleid investeren provincie Zuid-Holland, Rotterdam, Delft en Leiden samen naar schatting 30-50 m€ in de Medical Delta (Ministerie van EL&I, 2011). Daarnaast vormt het Leiden Bio Science park een aantrekkelijke omgeving voor niet alleen het innovatieve Midden- en Kleinbedrijf, maar ook voor grotere spelers (Astellas, Janssen Biologics, Crucell, Hal Allergy) in de topsector Life-Sciences. Tenslotte biedt de provincie Zuid-Holland onderdak aan het Biomedical Primate Research Centre (Rijswijk), het grootste primatenonderzoekscentrum in Europa.

4.2.4 In het wild levende dieren

Het is onbekend in welke aantallen in het wild levende dieren in de provincie Zuid-Holland voorkomen. In tabel 10 is weergegeven welke diersoorten schade aan gewassen veroorzaken of een gevaar opleveren voor de verkeersveiligheid en om die redenen qua aantal worden gereduceerd.

Tabel 10. Gebruik van aan Faunabeheereenheid Zuid-Holland verleende ontheffingen in 2010 (Bron: Rapportage Faunabeheereenheid Zuid-Holland)

<i>Diersoort</i>	<i>Motief</i>	<i>Ontheffingen</i>	<i>Afschot / Behandeling eieren</i>
Meerkoet	Gewasschade	78	1.440
Knobbelzwaan	Gewasschade	207	1.856
Knobbelzwaan (eieren/nesten)			1.235/203
Gans (incl. Smient)	Gewasschade	1763	52.399
Gans (eieren/nesten)			10.678/1.914
Roek	Gewasschade	2	39
Fazant	Gewasschade	17	156
Wilde eend	Gewasschade	7	73
Haas	Gewasschade	29	435
Ree	Veiligheid en onnodig lijden		233
	Valwild		120
Damhert	Veiligheid en onnodig lijden	14	50

Wat opvalt is het relatief grote aantal ganzen (inclusief smienten) waarvoor een afschotvergunning is verleend. Meerkoeten veroorzaken vooral in de Alblasserwaard schade aan gewassen (gras, koolzaad, granen).

5 Voor Zuid-Holland relevante kwesties

In het navolgende worden kwesties gepresenteerd waarbij het welzijn van dieren in het geding kan zijn. De opsomming pretendeert niet uitputtend te zijn en de behandeling per kwestie is bovendien globaal van aard. De geagendeerde kwesties spelen deels landelijk. Per kwestie is toegelicht wat de dilemma's zijn en in welke richting de aanpak ter verbetering van het welzijn van dieren gezocht kan worden.

5.1 Landbouwhuisdieren

5.1.1 Druk op weidegang neemt toe

Zuid-Holland is geen Noord-Brabant. Van de ruim 122 miljoen landbouwhuisdieren in Nederland wordt minder dan 1% op Zuid-Hollandse veehouderijbedrijven gehouden. Het aantal veehouderijbedrijven beslaat 7,6% van het totaal in Nederland. De bedrijfsgrootte ligt dan ook onder het Nederlandse gemiddelde (Tabel 11) en zogenaamde megabedrijven (> 500 NGE) komen slechts in een enkel geval voor. De veehouderij in Zuid-Holland is daarmee relatief kleinschalig en overwegend grondgebonden.

Tabel 11. Aantallen dieren per bedrijf, gemiddeld in Nederland en in de provincie Zuid-Holland

	Melk en fokvee	Vleeskalveren	Overig vlees- en weidevee	Fokvarkens	Vleesvarkens	Leghennen (x 1000)	Vleeskuikens (x 1000)	Moerdieren (x 1000)	Schapen	Geiten	Kalkoenen (x 1000)	Slachteenden (x 1000)	Konijnen (x 1000)	Nertsen (x 1000)	Paarden	Pony's
NI	115	449	24	416	992	33,3	69.9	22.2	88	95	18,5	13,7	3,3	5,9	9	5
Z-H	98	185	19	178	391	4,6	31.5	0,05	73	35	0,03	0,05	3,8	3,8	11	7

Met ingang van 2015 worden de Europese melkquota afgeschaft. Gelet op de milieudruk in de provincie Noord-Brabant en de relatief extensieve melkveehouderij in Zuid-Holland is het niet uitgesloten dat de melkveebedrijven (blijvers) in Zuid-Holland in de toekomst fors zullen opschalen. Dit zou kunnen door melk "te verhuizen" van Noord-Brabant naar Zuid-Holland; van de uitspoelingsgevoelige zandgronden naar de klei- en veengronden. Ook bedrijven in Zuid-Holland zullen dan te maken krijgen met grotere koppels koeien waardoor het weiden van koeien, vooral op de trapegevoelige veengronden, verder onder druk komt te staan. Veehouders in Zuid-Holland zijn in het algemeen gewend aan extensieve beweiding en zijn er (nog) niet op gericht om in hun bedrijfsmanagement met deze problematiek om te gaan.

Mogelijke aanpak ter verbetering van dierenwelzijn

Mogelijke oplossingen, zoals het opdelen van relatief grote aantallen koeien in kleinere koppels en zorgvuldig en adequaat graslandmanagement, zullen dan meer aandacht moeten krijgen. Ook zal er een behoefte ontstaan om dwarsloten te dempen, dammen te verleggen en kavelpaden aan te leggen zodat de gebruikskwaliteit en bereikbaarheid van graslandpercelen kan worden afgestemd op de toegenomen bedrijfsgrootte. De landschappelijke consequenties van schaalvergroting vergen een nieuwe afweging. Ook zullen de hogere percelen vooral in natte periodes beschikbaar moeten zijn om weidegang te behouden; in droge periodes kunnen de lagere, nattere percelen worden beweide. Dat zal consequenties hebben voor het (dynamisch) peilbeheer in het veenweide gebied.

Wat betreft huisvesting van melkvee zijn er ontwikkelingen richting alternatieven voor ligboxenstallen als bijvoorbeeld de vrijloopstal. Melkveehouders zullen in de toekomst, mede vanwege de grotere onzekerheid over melkprijzen, streven naar meerdere bedrijfseconomische pijlers onder hun bedrijf. Naast verbrede landbouw in de klassieke zin, zijn er bij vrijloopstallen bijvoorbeeld mogelijkheden om er 's zomers – de melkkoeien dienen dan dag en nacht te worden geweid – te composteren. Om de uitstoot van broeikasgassen te beperken kunnen deze stallen dicht worden gemaakt en worden voorzien van luchtwassers.

5.1.2 *Vermenselijking van het dier*

De provincie Zuid-Holland onderscheidt zich van andere provincies door de relatief grote bevolkingsdichtheid (> 21% van de Nederlanders woont in Zuid-Holland) en de relatief beperkt aanwezige (intensieve) veehouderij (< 1% van de landbouwhuisdieren wordt gehouden in Zuid-Holland). Dat betekent dat burgers in Zuid-Holland in hun directe leefomgeving weinig in aanraking (kunnen) komen met de veehouderijpraktijk, maar zich daar als burger wel een mening over vormen. Nergens in Nederland lijkt daarmee de kloof tussen burgers en boeren zo groot als in de provincie Zuid-Holland. Het gebrek aan kennis over (de praktijk van) landbouwhuisdieren maakt de publieke opinie in Zuid-Holland kwetsbaar voor incidenten en eenzijdige berichtgeving. Met als risico dat dierenwelzijn steeds minder wordt beoordeeld vanuit het perspectief van het dier, maar door de beleving van burgers wordt overvleugeld.

Mogelijke aanpak ter verbetering van dierenwelzijn

Het westelijk veenweidegebied omvat totaal ongeveer 100.000 ha en is omgeven door grote steden in de provincies Zuid- en Noord-Holland en Utrecht. Vanuit de steden blijven de (dag)recreanten vooral aan de randen van het veenweidegebied actief. Om hierin verandering te brengen en recreatie meer en dieper in het gehele gebied tot economische waarde te brengen is het te overwegen om centraal in het gebied ruimte te creëren voor nieuwe voorzieningen voor dag- en verblijfsrecreatie. Bijvoorbeeld geconcentreerd in een landbouwrecreatiepark.

Met boerderijbeleving als een onderdeel van dit nieuwe landbouwrecreatiepark kunnen mogelijkheden worden gecreëerd voor boerderijeducatie, natuurbeleving, ontspanning, sport en spel (Oakes farm, 2011). Een dergelijk project kan voorzien in een combinatie van activiteiten waardoor de kloof tussen boer en burger wordt gedicht en de (melk)veehouderij haar maatschappelijke kredietwaardigheid vergroot (Van Wijk-Janssen et al., 2010). Dit draagt indirect bij aan het welzijn van dieren, in die zin dat burgers een completer beeld krijgen van het leven van landbouwhuisdieren en zich bewust worden van hun eigen rol als consument.

5.2 Gezelschapsdieren

5.2.1 *Vernatting bedreigt weidegang paarden en pony's*

Voor paarden en pony's is het van belang dat zij voldoende kunnen bewegen, bij voorkeur in de weide. Op de trapgevoelige veengronden veroorzaken deze galopperende dieren echter enorme schade aan de grasmat, waardoor eigenaren geneigd zullen zijn om de dieren dan maar binnen te houden. Het houden van paarden en pony's is uit oogpunt van dierenwelzijn dus slecht verenigbaar met het karakter van de veenweidegronden.

Mogelijke aanpak ter verbetering van dierenwelzijn

Om te voorkomen dat paarden en pony's te weinig weidegang wordt aangeboden, zou samen met gemeenten een beleidskader opgesteld kunnen worden met betrekking tot de vestiging van bedrijven voor bedrijfsmatige paardenhouderij in het veenweidegebied. Daarnaast kan voor bestaande bedrijven worden gedacht aan beheersmaatregelen als peilverlaging, bezanding van trapgevoelig percelen of aan de aanleg van voldoende oppervlakte buitenuitloop op gedraineerde bodem. In het uiterste geval zou de provincie een restrictief beleid kunnen vastleggen ter voorkoming van bedrijfsmatige paardenhouderijen in het veenweidegebied, vergelijkbaar met intensieve veehouderij.

5.2.2 *Burgers zijn onbewust onbekwaam*

Dierenwelzijnsproblemen bij gezelschapsdieren (hond, kat, konijn en knaagdieren) worden vooral veroorzaakt door een gebrek aan kennis bij eigenaren over hun gezelschapsdieren en de noodzakelijke eisen aan huisvesting en verzorging van de gezelschapsdieren. Impulsaankopen en een gebrek aan deskundige voorlichting liggen aan de basis van de problematiek. Burgers schaffen te gemakkelijk (voor hun kinderen) een dier aan zonder zich te realiseren welke verantwoordelijkheid zij daarmee aangaan en welke kosten en inzet zij zich hiermee op de hals halen .

Mogelijke aanpak ter verbetering van dierenwelzijn

Educatie en bewustwording zijn nodig om dit probleem in de kern aan te pakken en het onderwijs biedt daarvoor de beste ingang, waarbij de uitdaging is om via de jeugd ook de ouders te bereiken. De rijksoverheid ziet voor onder andere de NME centra (reactie Bleker op RDA-Zienswijze Agenda voor het dierbeleid, 9 februari 2011) een belangrijke rol weggelegd. Bij voorkeur in samenwerking met het primair onderwijs. Provincies en gemeenten kunnen het rijksbeleid versterken door genoemde partijen financieel te (blijven) ondersteunen en dit te koppelen aan resultaatverplichtingen waardoor de effectiviteit van voorlichting en educatie wordt bevorderd met uiteindelijk minder impulsaankopen en een vermindering van het aantal onbewust-onbekwame houders van gezelschapsdieren.

5.3 Proefdieren

5.3.1 *Relatie stimuleringsbeleid Life Sciences en proefdiergebruik*

Zuid-Holland heeft een relatief sterke positie in de levenswetenschappen (Leiden, Rotterdam en Delft). Met 11,7% van het totaal aantal proefdieren in Nederland dat alleen al gebruikt wordt in de universitaire medische centra in Leiden en Rotterdam heeft de provincie Zuid-Holland relatief veel proefdieren binnen haar grenzen. Dat het gebruik van proefdieren kan leiden tot openbare ordeproblemen als gevolg van dierenactivisme bleek in 2008 bij de voorgenomen bouw van het proefdiercentrum Science Link in Venray. De gemeente Venray besloot uiteindelijk af te zien van de bouw. Enige tijd later lag ook het primatencentrum in Rijswijk onder vuur. Openbare orde behoort in eerste instantie tot de verantwoordelijkheid van gemeenten. Met investeringen in de topsector Life Sciences stimuleert de provincie Zuid-Holland de ontwikkeling van de Medical Delta. Dit beleid heeft daarmee invloed op het gebruik van proefdieren en kan daarmee het risico op lokale openbare ordeproblemen vergroten.

Mogelijke aanpak ter verbetering van dierenwelzijn

Het gebruik van proefdieren vertoont een dalende trend, maar wordt eveneens gezien als onvermijdelijk. Uit een recente wetenschappelijke trendanalyse blijkt vervanging van dierproeven en proefdieren in meer of mindere mate mogelijk door de inzet van ongewervelde organismen, immunochemische en fysisch-chemische technieken, computermodellen, slachthuismateriaal, weefselweek, menselijke vrijwilligers, genomicstechnieken en de toepassing van systeem biologie (Nederlandse organisatie voor gezondheidsonderzoek en zorginnovatie, 2010). Een actief beleid met betrekking tot de ontwikkeling van alternatieven voor dierproeven kan het gebruik van proefdieren verder verminderen en het maatschappelijk krediet van vergunninghouders vergroten.

5.4 In het wild levende dieren

De provincie stelt het faunabeheerplan vast en kent ontheffingen toe aan de Faunabeheereenheid (Fbe) op basis van artikel 68 van de Ffw. De Fbe is ingesteld door de provincie en is samengesteld uit vertegenwoordigers van terreinbeheerders, natuurbeschermingsorganisaties, particulier grondbezit, jagers en agrariërs. De Fbe stelt een faunabeheerplan op. In een faunabeheerplan staat voor welke beschermde dieren de schadebestrijding noodzakelijk is en hoe het beheer wordt uitgevoerd. Elke vijf jaar wordt het faunabeheerplan herzien/geactualiseerd. Met de in de Wet Natuur voorgenomen decentralisatie van het natuurbeheer krijgt de provincie verregaande verantwoordelijkheden en bevoegdheden. De volgende kwesties zijn voor de provincie relevant.

5.4.1 *Wet Natuur (concept wetsontwerp 6 oktober 2011)*

Op het vlak van het natuurbeleid zijn in het verleden al veel taken naar de provincies gedecentraliseerd. De provincies zijn onder andere verantwoordelijk voor de bescherming van soorten van de Ffw (onthefvingverlening beheer en schadebestrijding, erkenning faunabeheereenheden). Op dit moment is de nieuwe Wet Natuur voor consultatie aangeboden geweest, alvorens te worden behandeld in de beide Kamers der Staten Generaal. Het is daarom niet geheel te voorzien welke nieuwe kwesties hier uit voort gaan komen.

In de nieuwe Wet Natuur zijn, net als overigens in de Ffw, diverse artikelen opgenomen die een relatie hebben met het welzijn van dieren. Deze artikelen worden hier kort gememoreerd, waarna de relevante kwesties vervolgens afzonderlijk aan de orde komen.

Volgens art. 3.20 wordt bij ministeriële regeling bepaald in hoeverre de jacht op bejaagbare soorten wordt geopend. Gedeputeerde Staten kunnen de jacht voor de gehele provincie of voor een deel daarvan sluiten als bijzondere weersomstandigheden daar aanleiding voor geven. Hierin verschilt de Wet Natuur niet van de Ffw.

Artikel 3.22 regelt het verbod om zich buiten gebouwen te bevinden met bij algemene maatregel van bestuur aangewezen middelen die geschikt zijn voor het doden of vangen van dieren, of met materialen ter onmiddellijke vervaardiging van die middelen of van de krachtens het eerste lid aangewezen middelen, indien redelijkerwijs moet worden aangenomen dat die middelen of materialen voor het doden of vangen van dieren zullen worden gebruikt. Hierbij wordt mede rekening gehouden met het belang te voorkomen dat een onnodig grote inbreuk op het welzijn van het te doden of te vangen dier wordt gemaakt.

In artikel 3.24 worden regels gesteld met betrekking tot het gebruik van het geweer. De regels gelden de eisen aan het geweer en het gebruik van hulpmiddelen aan, op of bij het geweer, het gebruik van munitie, de soorten waarvoor het geweer mag worden gebruikt en de vaardigheden waarover de gebruiker moet beschikken. In een nader te duiden uitvoeringsvoorschrift (Jachtbesluit) kan het gebruik door het ministerie van EL&I worden uitgesloten of beperkt.

Artikel 3.29 bepaalt dat een ieder die een in het wild levend dier doodt of vangt moet voorkomen dat het dier onnodig lijdt.

Artikel 3.30 regelt het verbod om door middel van bijvoeren de stand van wilde hoefdieren te bevorderen. Gedeputeerde staten kunnen ontheffing verlenen van dit verbod indien sprake is van bijzondere weersomstandigheden, of een tijdelijk natuurlijk voedseltekort en het welzijn van de dieren in het geding is. Dit geldt vooral voor het wild zwijn en is dus niet van toepassing op Zuid-Holland.

Artikel 6.1 bepaalt de vergoeding van door dieren aangerichte schade. Niet alle dieren zijn gelijk, schade veroorzaakt door dieren die behoren tot soorten uit art. 3.5 lid 1 (Habitatrichtlijn bijlage IV, onderdeel A), 3.7 lid 1 (Habitatrichtlijn bijlage V) en 3.10 (Verdrag van Bern, bijlage II; Verdrag van Bonn, bijlage I) wordt wel vergoed, volgens art. 3.11 lid 2 wordt schade verricht door de zwarte rat, de bruine rat, de huismuis, verwilderde soorten en exoten niet vergoed. Aan deze indeling van de wilde fauna kleeft een dierenwelzijnsaspect, in die zin dat het weinig inzichtelijk is op welke wijze de afweging met betrekking tot soorten heeft plaatsgevonden. Verder verdient de definitie van het begrip schade aandacht. Bij de afweging of een soort al dan niet kan worden bejaagd uit oogpunt van populatiebeheer, natuurbeheer of benutting, speelt een dierenwelzijnsargument. Voor het welzijn van de dieren maakt het namelijk nogal wat uit of een soort mag worden bejaagd of niet.

5.4.2 *Schadeverwachting*

Schadeverwachting, oftewel de inschatting van economische schade aan bijvoorbeeld landbouwgewassen door wilde dieren, krijgt veel aandacht in de Faunabeheerplannen. De feitelijke schadehistorie, in het bijzonder van het ree en de vos, blijkt echter vaak erg mager. Ook de aard, omvang, noodzaak en locatie van handelingen om een gewenste stand te bereiken is vaak beperkt onderbouwd. Bijvoorbeeld de interacties tussen vos, weidevogels en broedende ganzen. Zeer aannemelijk wordt gevonden dat het vóórkomen en het broedsucces van weidevogels wordt beïnvloedt door onder andere predatie en verstoring door grauwe ganzen en vossen. Door sommige

provincies wordt dit al snel als een ontheffingsgrond voor het bejagen van vossen en grauwe ganzen gezien.

Onder de noemer schadeverwachting valt ook de onbekendheid en daarmee ontevredenheid die bestaat over de feitelijke economische en ecologische overlast van de toenemende aantallen overzomerende grauwe ganzen. Boeren vinden bijvoorbeeld dat de feitelijk geleden schade groter is dan wordt getaxeerd. Er is weinig aandacht voor vervolgschade (later oogsten, slechtere smaak, meer onkruid e.d.)

Mogelijke aanpak ter verbetering van dierenwelzijn

Nader onderzoek naar het effect van ingrijpen in de stand van vossen of grauwe ganzen op het vóórkomen en het broedsucces van weidevogels (Groot Bruinderink et al., 2011) zal licht werpen op de onderlinge beïnvloeding en draagt bij aan een betrouwbare inschatting van de te verwachten schade en vervolgens aan de onderbouwing van de beheermaatregelen.

Bovendien zal betere voorlichting en verspreiding van kennis over de economische en ecologische schade van overzomerende grauwe ganzen de onbekendheid over nut en noodzaak van beheermaatregelen verkleinen en daarmee mogelijk ook de ontevredenheid met betrekking tot de aanpak van deze problematiek.

5.4.3 Preventieve maatregelen

Dieren wennen snel aan afweermiddelen (Groot Bruinderink, 2008). In veel 2^e generatie Faunabeheerplannen wordt daarom openlijk getwijfeld aan de effectiviteit van preventieve maatregelen, zoals voorgeschreven door de ontheffingen en het Faunafonds, om overlast te voorkomen.

Mogelijke aanpak ter verbetering van dierenwelzijn

Landelijk onderzoek naar de effectiviteit van afweermiddelen geeft inzicht in de houdbaarheid van eisen aan preventie van economische en ecologische schade, veroorzaakt door wilde fauna.

5.4.4 Populatiebeheer en dierenwelzijnsriteria

Bij reeën is het doel van populatiebeheer het voorkomen van aantallen waarbij voedselgebrek gaat reguleren. Immers, dan gaan de dieren meer migreren, steken dus meer wegen over met risico's voor de verkeersveiligheid tot gevolg. Ook gelooft men dat bij te geringe draagkracht welzijnsgrenzen worden overschreden. Harde gegevens ontbreken echter. Bij niet ingrijpen worden de aantallen reeën in een bepaald gebied gereguleerd door een combinatie van voedselaanbod, sociale stress⁶ en de aanwezigheid van de mens. Aantalsregulering als gevolg van natuurlijke processen wordt in het algemeen door provincies en Fbe's als ongewenst beschouwd. Algemeen geaccepteerd daarbij is de opvatting dat in die situatie als gevolg van voedselgebrek dierenwelzijnsgrenzen worden overschreden en dieren een verhoogd verkeersveiligheidsrisico vormen. Criteria voor welzijnsgrenzen worden niet genoemd, wel soms voor het aantal aanrijdingen.

Een principiële vraag uit het oogpunt van dierenwelzijn is of afschot proactief dan wel reactief dient te zijn (Groot Bruinderink & Lammertsma 2002; Groot Bruinderink et al., 2007c). In de Oostvaardersplassen worden wilde hoefdieren reactief afgeschoten (ICMO2, 2010), elders in het land proactief. Het reactief afschot is een reactie van de maatschappij en de rijksoverheid om het lijden van de dieren die als gevolg van voedseltekorten aan het einde van hun leven staan, te verkorten. Je zou kunnen stellen dat in het systeem Oostvaardersplassen blijkt welke de zwakke dieren zijn die vervolgens door oplettende beheerders uit hun lijden worden verlost. Proactief afschot kent deze benadering niet: hier is het de faunabeheerder die op basis van een aantal criteria beslist welk dier wordt geschoten. Dierenwelzijn is hierbij minder een overweging dan bij reactief ingrijpen, meestal spelen ook andere motieven een rol. Deze principiële keuzes hebben mogelijk consequenties voor het beheer van populaties wilde hoefdieren elders in het land, denk aan de damherten van de AWD.

Een risico van getalsmatig beheer van populaties is dat dit op zodanige wijze uitgevoerd kan worden dat sprake is van exploitatie. Door elk jaar een fractie af te schieten kan de resterende populatie namelijk reageren met een 'boost' in de aanwas die dan vervolgens weer wordt geogst etc. Dit

⁶ Dieren die een belangrijk deel van het jaar territoriaal zijn komen elkaar teveel tegen en worden daar zenuwachtig van.

principe wordt ook wel 'wise use' genoemd. Onmiskenbaar komt hierbij een ethisch aspect kijken (Vossenstijn, 2008). Sommige politieke partijen geven te kennen dat zij willen dat de Provincie Zuid-Holland een nieuwe richting inslaat op het gebied van faunabeheer. Zij willen dat er meer methoden worden toegepast die er voor zullen zorgen dat het afschieten van herten en ganzen op termijn niet meer, of veel minder hoeft plaats te vinden.

Sommige terreinbeheerders staan populatiebeheer van ree, edelhert en damhert (soms lokaal) niet toe. Ze vormen in dit opzicht, zeker waar het grootschalige natuurgebieden betreft (denk aan > 1000ha), steeds minder een uitzondering. Voor Zuid-Holland geldt de bijzonderheid dat de aantalsregulering van damherten in de Amsterdamse Waterleiding Duinen (AWD) door de beheerder als ongewenst wordt beschouwd.

Deze keuze heeft gevolgen voor het dierenwelzijn, zoals meer kans op welzijnsaantasting door voedselgebrek en ziekte, anderzijds ook een beter dierenwelzijn door meer rust in het gebied tijdens het jachtseizoen of zelfs in het algemeen (minder angst van dieren voor mensen) (Dekker en Groot Bruinderink, 2010).

Samenvattend liggen er bij het beheer van dieren in een, al dan niet omrasterd, natuurgebied de volgende opties voor:

- 1) Geen aantalsregulatie: een combinatie van voedselaanbod, sociale stress en de aanwezigheid van de mens bepaalt dat het aantal dieren op natuurlijke wijze in balans komt;
- 2) Wel aantalsregulatie: afschieten, maar door afrasteren tevens zorgen dat de dieren niet buiten het gebied kunnen komen.
 - a) Reactief of proactief afschieten?
 - b) Hoe, hoeveel en welke dieren afschieten? Bij reactief afschieten "wijst" het systeem de zwakste dieren aan die vervolgens worden afgeschoten.

Voor gehouden dieren geldt dat dieren "vrij van honger" moeten zijn. Voor wilde dieren geldt dat niet. Daar geldt de wet van de natuur. Tenzij hun leefgebied door de mens is omrasterd zoals bijvoorbeeld in de Oostvaardersplassen of in de Amsterdamse Waterleiding Duinen. De beschikkingsmacht van de mens is dan groter, waarmee de dieren een intermediaire positie krijgen. De natuurwetten doen hun werk, maar de mens beperkt het lijden van die dieren die als gevolg van voedselgebrek niet kunnen overleven..

Mogelijke aanpak ter verbetering van dierenwelzijn

Voor het provinciale faunabeheer dienen criteria te worden ontwikkeld op basis waarvan inzichtelijk kan worden gemaakt op welke gronden een Fbe kan besluiten tot hetzij reactief, hetzij proactief beleid met betrekking tot populatiebeheer (zie ook ICMO2, 2010).

5.4.5 Jachtseizoen en uitoefening van de jacht

Uit oogpunt van dierenwelzijn luidt de vraag in hoeverre er bij het vaststellen van de jachtseizoenen rekening is gehouden met het verloop van elementaire processen als voortplanting en geboorte. Art. 3.19 van de Wet Natuur rept in dat verband van een algemene maatregel van bestuur (AMvB) waarin een verbod om te jagen kan worden opgenomen als dieren of vogels van bejaagbare soorten kwetsbaar zijn vanwege weersomstandigheden of vanwege hun ontwikkelingsfase. De vraag is of hiermee ook de bronstperiode is inbegrepen. Mag het proces van de bronst worden verstoord door populatiebeheer (afschot)? Voor Zuid-Holland betreft deze problematiek het Damhert en het Ree. Ook is de vraag legitiem of elk dier in dit kader recht heeft op een raak schot, en of dit anders ligt bij het gebruik van hagelgeweren dan bij kogelgeweren (art. 47 Ffw).

Jacht kan verstorend werken op diersoorten. Ze kunnen reageren met vlucht, verplaatsen van leefgebied of veranderingen in het activiteitspatroon (nachtelijke levenswijze; Beintema & Groot Bruinderink, 2004; Ebbinge et al., 2004; Dekker & Groot Bruinderink, 2010). Gaan dieren meer 's nachts leven als gevolg van contacten met de mens (jacht)? Bij de vos wordt de effectiviteit van deze gedragsaanpassing mogelijk teniet gedaan door 's nachts af te schieten.

Het schieten met een geluiddemper op wilde hoefdieren vermindert verstoring, verhoogt de trefzekerheid en beperkt onnodig lijden (praktijkervaring NP De Hoge Veluwe en Oostvaardersplassen). Gebruik van een geluiddemper is nu nog uitzondering.

De Ffw verbiedt bepaalde middelen voor het vangen en doden van dieren, maar biedt ook een ontheffingsmogelijkheid ten aanzien van het gebruik van deze middelen (artikelen 68 en 72). Van deze ontheffingsmogelijkheid kan uiteraard geen gebruik worden gemaakt als dat in strijd is met internationaalrechtelijke verplichtingen. Het Faunafonds heeft Gedeputeerde Staten (GS) van Gelderland gewezen op een verplichting die Nederland in Benelux-verband is aangegaan. Het gaat hierbij om het in genoemde Benelux-beschikking⁷ opgenomen verbod om bij de jacht gebruik te maken van geweren voorzien van een vizier met een beeldomzetter of elektronische beeldversterkers, zoals de restlichtversterker. De Benelux-beschikking kent voor restlichtversterkers geen mogelijkheid om van dit verbod af te wijken. Ook betekent dat in dit geval dat op grond van de Ffw geen ontheffing kan worden verleend. De rechter moet nog een uitspraak doen over welke middelen in het licht van de Benelux beschikking tijdens de jacht en beheer mogen worden toegepast.

5.4.6 Invasieve exoten

Het Biodiversiteitsverdrag verplicht ertoe de bedreiging door invasieve exoten tegen te gaan door, voor zover mogelijk en passend, de vestiging van uitheemse soorten die bedreigend zijn voor ecosystemen, habitats of soorten te voorkomen, dan wel deze uit te roeien of te beheersen. Als een potentieel invasieve exoot de provincie is binnengedrongen, is het van belang deze zo snel mogelijk te herkennen, de risico's op een rijtje te zetten en zo nodig in te grijpen. Uitroeiing is meestal alleen haalbaar als de exoot zich nog niet (breed) heeft verspreid en de aantallen beperkt zijn..

Mogelijke aanpak ter verbetering van dierenwelzijn

Vroegtijdige signalering is van vitaal belang om de invasie van exoten bij de bron te kunnen aanpakken. Onderzocht moet worden hoe een goed signaleringsnetwerk kan worden georganiseerd. Mogelijk kan dit met inzet van bij Particuliere Gegevensbeherende Organisaties (PGO's) aangesloten vrijwillige veld- en waterbiologen.

5.4.7 Aanrijdingen met dieren

De relatie tussen verkeersveiligheid en wilde fauna kent een aantal aspecten waaronder het financiële en het welzijnsaspect van mens en dier. In het kader van dit rapport gaan we alleen op de laatste factor in.

In het wild levende dieren verplaatsen zich tussen leefgebieden. In sommige gevallen is bewust gekozen om de leefgebieden af te rasteren. Soms worden leefgebieden doorsneden door verkeerswegen. Dan is van belang hoe zwaar de tol mag zijn die wordt betaald door de wilde fauna (Groot Bruinderink et al., 2004; 2007c; 2010). Lokale voedselschaarste en verstoring (damhert, ree) kan leiden tot meer migratie met als gevolg een grotere kans op verkeersslachtoffers op secundaire wegen. Dan is de vraag door welke kosteneffectieve maatregelen aanrijdingen met de wilde fauna kunnen worden vermeden.

Ook speelt de vraag hoe we omgaan met dieren die zijn aangereden en nog leven, en met zieke dieren die men in de natuur aantreft (myxomatose konijnen in de duinen, bijvoorbeeld) en wat daarbij de rol is van het dierenalarmnummer 144 - Red een Dier. Wellicht is ook het bestaan van nazoekteams voor verkeersincidenten met wilde hoefdieren relevant. Een automobilist die een dier aanrijdt, maar het niet kan vinden is wettelijk niet verplicht om dit te melden, noch om een nazoekteam in te schakelen. Een BOA, indien aanwezig, zal wel direct een nazoekteam inschakelen. Veelal wordt hiervoor gebruik gemaakt van nazoekteams die ook worden ingezet om aangeschoten wild op te sporen. Tenslotte zijn veel bermen zo muizenvriendelijk dat ze aantrekkelijk zijn voor dagroofvogels en uilen. Hoe dit komt is onbekend, maar het verkeer vergt dan ook een extra tol.

Mogelijke aanpak ter verbetering van dierenwelzijn

Om verkeersslachtoffers te voorkomen zal meer nadruk moeten liggen op preventie. Faunavoorzieningen zoals faunabuizen, ecoduikers, ecoducten, looprichels langs bestaande duikers en uitreedplaatsen kunnen naast geleiderasters, groenbeplanting en wildroosters, wildspiegels en adequate beheersmaatregelen bijdragen aan de reductie van verkeersincidenten met wilde fauna.

⁷ Beschikking van het Comité van Ministers van de Benelux Economische Unie strekkende tot de limitatieve opsomming van de te bezigen geweren en munitie bij de jacht op de onderscheiden wildsoorten.

5.4.8 Uitvoering watertaak

5.4.8.1 Vismigratieknelpunten

Sluizen, stuwen en gemalen vormen onmisbare instrumenten bij het beheer van het waterpeil. Het rapport "Gemalen of vermalen worden" (<http://www.visvriendelijkgemaal.nl/media/2350/rapportvisvriendelijkgemaal.pdf>) geeft een goed overzicht van de kwestie, de stand van kennis en de verschillen tussen vissoorten en type gemaal. Vissterfte en het belemmeren van migratie vormen een belangrijk knelpunt voor dierenwelzijn.

Mogelijke aanpak ter verbetering van dierenwelzijn
Opheffen van de vismigratieknelpunten bij sluizen, stuwen en gemalen.

5.4.8.2 Bestrijding muskusratten

Het gebruik van verdrinkingsvallen voor het vangen van muskusratten is uit het oogpunt van dierenwelzijn discutabel (Anonymus, 2011). In april 2011 heeft de Dierenbescherming aan de Unie van Waterschappen een petitie aangeboden waarin werd voorgesteld alle kaden en dijken in Nederland met beton of gaas te bekleden om daarmee het graven door muskusratten te voorkomen. Omdat het gaat over 17.600 kilometer kaden en dijken die moeten worden bekleed, zijn de totale kosten ongeveer 3,5 miljard euro. De waterschappen zien deze investering voorlopig niet als een realistische optie. De jaarlijkse terugkerende kosten van de huidige praktijk van muskusrattenbestrijding (ca 31 miljoen) bedragen slechts 1% van de voorgestelde diervriendelijke eenmalige investering.

Mogelijke aanpak ter verbetering van dierenwelzijn
Voor de ontwikkeling van alternatieven voor de huidige vangstmethoden is experimenteel onderzoek nodig voor bepaling van de effectiviteit en efficiëntie van alternatieve bestrijdingstechnieken en – strategieën. Daarnaast zijn er alternatieven voor de verdrinkingsvallen voorhanden en kan in de bestrijding worden gefocust op de risicogebieden voor schade en op het systematisch vervangen van oeverbescherming door harde beschoeiingen.

5.4.8.3 Migratieknelpunten kleine fauna

Afhankelijk van het gebruikte type gaas kunnen de schapenrasters op of langs dijken een onneembare barrière vormen voor middelgrote zoogdieren als haas, konijn, das e.d. Lang niet altijd zijn de noodzakelijke vee roosters voorzien van uitstapjes voor kleine fauna als egels, konijnen, amfibieën en reptielen. Het dierenwelzijn aspect is ook aan de orde waar het gaat om middenbermafscheidingen, waterkeringen en oeverbeschoeiingen.

Mogelijke aanpak ter verbetering van dierenwelzijn
Bij de aanleg van rasters, roosters en oeverbeschoeiingen de migratieknelpunten voor kleine fauna voorkomen of deze bij onderhoud en vervanging opheffen.

5.4.8.4 Verstoring fauna door pleziervaart

In waterrijke gebieden bevinden zich vaak kleine, vanaf de wal moeilijk bereikbare eilandjes. Op deze oases van rust en onbereikbaarheid vestigen zich vogelsoorten als sterns, zilverreigers, ganzen etc. De pleziervaart heeft vrij gemakkelijk toegang tot deze plekken en vormt in dat opzicht een risico en bron van verstoring (art. 10 Ffw).

Mogelijke aanpak ter verbetering van dierenwelzijn
Aanbrengen van duidelijke markering en (handhaving van) verbod van het betreden van eilandjes vanaf het water. Dit in samenhang met publieksinformatie over de aanwezigheid van fauna door terreinbeheerders.

5.4.8.5 Kustecologie en suppleties

De kustecologie betreft de ecologie van het strand, de brandingszone en de vooroever. Bij zandsuppleties is een dierenwelzijnsaspect aan de orde, omdat voor langere tijd het habitat in deze zones wordt verstoord, met voedselschaarste voor zeevogels en zeezoogdieren als gevolg (Holzhauer et al. 2009). De zeebodem wordt bedekt onder een dikke laag zand waardoor veel bodemleven

verstikt en afsterft. Het kan enige jaren duren voordat dit bodemleven weer op het oude niveau terug is. Hoewel het te ver voert om het afsterven van bodemleven zelf als een welzijnsaantasting te zien (het betreft veelal ongewervelde dieren), heeft het ontbreken van voedsel voor vogels die daarvan afhankelijk zijn wel degelijk gevolgen voor hun welzijn. Geconstateerd is bijvoorbeeld dat *Spisula subtruncata*, de belangrijkste voedselbron voor Zwarte Zee-eenden, een van de belangrijkste vogelsoorten in de Kustzee, grotendeels uit de Kustzee is verdwenen. Niet uitgesloten is dat dit samenhangt met het (cumulatieve) effect van Vooroeverzandsuppleties (mond. med. M. Leopold, Alterra). Ook de belangrijkste voedselbronnen voor de Drieteenstarndloper (Speybroek et al. 2010) verdwijnen in zijn geheel door suppleties.

Mogelijke aanpak ter verbetering van dierenwelzijn

Onderzoek naar enerzijds realistische alternatieven voor zandsuppleties en alternatieve uitvoeringen daarvan en naar anderzijds de beschikbaarheid van voedselbronnen voor kustvogels en hun overlevingskansen zodat verstoringseffecten (in duur, hersteltijd) kunnen worden beperkt,

5.4.8.6 Schonen en baggeren van sloten

Jaarlijks worden veel sloten geschoond door de beheerder. Bij de keuze van het tijdstip en de wijze waarop dit het best kan gebeuren spelen dierenwelzijnsaspecten een rol. Voor fauna is gefaseerd schonen en baggeren van sloten in ruimte en tijd van groot belang. Ook hier geldt dat genomen maatregelen goed uit kunnen pakken op populatieniveau, maar dat individuele dieren hier altijd nog door kunnen sneuvelen. Zo'n zelfde aanpak wordt in principe ook gevolgd in de gedragscode van de waterschappen waarbij het uitgangspunt is 'behoud op populatieniveau'. Momenten/zaken waarbij, uitgaande van inheemse zoetwatervissen, dierenwelzijnsaspecten een rol kunnen spelen zijn: Het niet terugzetten van op de kant gebaggerde dieren zoals vissen en zoetwatermosselen. Deze laatste zijn nodig als paaisubstraat voor de beschermde bittervoorn. Wat de uitvoering zelf betreft richt een baggerpomp minder ecologische schade aan dan baggeren met een hydraulische bak op de kraan. Dit geldt ook voor gericht baggeren, van dicht naar open in doodlopende sloten. Daar waar de sloot doodloopt begin je om vervolgens te eindigen in de wetering waarop de sloot uitkomt. Zo kunnen grote vissen als snoek en brasem vluchten naar het open water (vergelijk het met uitmaaieren van weidevogels... van binnen naar buiten toe maaien).

Het laten dichtgroeien van zijsloten in polders kan/is voor (grotere)vissen afname van habitat. Het gebruik van water voor het besproeien van land bij droge, hete zomers, zoals 2003 en 2007, met Sportvisserijbehelp van een pomp. Sloten worden dan zo goed als leeggepompt waarbij veel vissen, maar ook andere aquatisch gebonden fauna op het land worden gespoten en vervolgens sterven of worden opgegeten door kraaien, ooievaars en (kok)meeuwen. Tenslotte zorgt een teveel aan meststoffen die uitspoelen in sloten voor een te grote verrijking, waardoor habitat voor veel vissoorten onleefbaar wordt c.q. ongeschikt (Ottburg & de Jong 2006; Ottburg & Jonkers 2010).

Mogelijke aanpak ter verbetering van dierenwelzijn

Specifieke uitvoeringsrichtlijnen waarmee bovenstaande knelpunten kunnen worden teruggedrongen worden opgenomen in de Gedragscode Ffw voor waterschappen (Unie van Waterschappen 2005), als onderdeel van de watertaak. De gedragscode geldt als een vrijstelling voor de ontheffingsplicht van de Ffw. De gedragscode biedt ruimte voor lokaal maatwerk, toegesneden op de lokale situatie en de soort waar het om gaat. Voorwaarde is dat onderhouden kan worden dat geen afbreuk wordt gedaan aan het duurzaam voortbestaan van populaties beschermde soorten. Naleving van de gedragscode geldt als een vrijstelling voor onderhoud aan en beheer van onder andere waterkeringen, waterlopen, ecologische verbindingen, meestromende bergingen en nevengeulen, kikkerpoelen langs waterlopen, bermen en onderhoudspaden langs waterlopen etc. Maar ook voor Baggeren en herprofilieren van onder andere waterlopen en poelen.

5.4.8.7 Sportvisserij en intrinsieke waarde

In plaats van dieren alleen te beschouwen als waardevol vanuit het perspectief van de mens, wordt aan het dier ook een eigen, intrinsieke, waarde toegekend. Sportvissen betekent een inbreuk op die 'intrinsieke waarde' van de vis. Met name de bewustwording van deze eigen waarde heeft tot gevolg gehad dat de samenleving kritisch is gaan kijken naar het omgaan met dieren. Een proces dat bijvoorbeeld tot uiting komt in wetgeving en beleid. Het verbod op het gebruik van de levende aasvis is hier een voorbeeld van, net als de discussie over wedstrijdvisserij, het gebruik van leefnetten en het terugzetten van vis. In 2010 is de Gedragscode Sportvisserij in opdracht van het Ministerie van EL&I geëvalueerd.

Mogelijke aanpak ter verbetering van dierenwelzijn

In het evaluatierapport wordt aanbevolen om het welzijn van vissen en de Gedragscode Sportvisserij sterker te positioneren, bijvoorbeeld in de Lijsten van Viswateren en via hengelsportverenigingen.

6 Wat doet Zuid Holland al?

Zuid-Holland heeft een restrictief beleid voor de intensieve veehouderij, maar geeft de melkveehouderij de ruimte.

Het provinciale beleid ten aanzien van landbouw staat verwoord in de Agenda Landbouw. Zuid-Holland biedt in haar ruimtelijk beleid geen mogelijkheden voor nieuwvestiging van intensieve veehouderijen. Dat betekent dat uitbreiding van de intensieve veehouderij beperkt wordt tot de bestaande bedrijven en alleen mogelijk is als de ontwikkeling past bij de omgeving. Aan het bouwblok wordt een maximum van 2 ha gesteld. In de Agenda Landbouw wordt voor de veehouderij een driedeling in gebieden gemaakt: topgebieden, meest kwetsbare gebieden en landbouwgebieden rond grote steden.

Zuid-Holland stimuleert de melkveehouderij in kwetsbare gebieden tot extensivering en schaalvergroting.

In de landbouwgebieden met een opgaaf, zoals bodemdaling, wordt de toekomst vooral 'vernatting'. Daardoor blijft er feitelijk alleen ruimte over voor extensivering en schaalvergroting, waarbij bedrijven tot 200 ha in beheer kunnen hebben. Dat betekent naar verwachting een vermindering van het aantal veehouderijbedrijven van 70 tot 80 % ten opzichte van het huidige aantal bedrijven, en een ontwikkeling tot open, natte gebieden. Beheerdoel: een goed ecologisch rendement, o.a. afgemeten naar het aantal broedparen weidevogels (min 50 per 100 ha). De provincie richt zich in de komende jaren vooral op deze gebieden, en minder op gebieden waar voor de markt voedsel geproduceerd kan worden. De subsidieverlening is vooral gericht op de multifunctionele landbouw en groenblauwe diensten, ook omdat hiervoor meer en makkelijker toegankelijke EU subsidies beschikbaar zullen zijn.

Zuid-Holland brengt het landelijk gebied dichterbij de burgers.

Landbouw rondom de steden moet meer aansluitingsmogelijkheden bij de regionale markt krijgen. Product-markt combinaties worden uitgewerkt. Het landelijk gebied mag geliefder gemaakt worden bij burgers. Dit beleid heeft ogenschijnlijk geen directe gevolgen voor het welzijn van dieren, maar kan wel het maatschappelijk krediet van de veehouderij verhogen.

Zuid-Holland keurt de faunabeheerplannen goed en kent ontheffingen toe op basis van artikel 68 van de Ffw.

De Faunabeheereenheden stellen faunabeheerplannen op in overleg met terreinbeheerders, agrariërs, particuliere eigenaren en jagers. De faunabeheerplannen worden ter goedkeuring voorgelegd aan Gedeputeerd Staten. De provincie kent ontheffingen toe op basis van artikel 68 van de Ffw. In een faunabeheerplan staat voor welke beschermde dieren de schadebestrijding noodzakelijk is en beschrijft de manier waarop het beheer wordt uitgevoerd.

Zuid-Holland realiseert groene verbindingen en past ecologisch bermbeheer toe.

Om migratie van dieren mogelijk te maken, ecologische verbindingzones te versterken en versnippering tegen te gaan, worden verschillende soorten faunapassages aangelegd, zoals ecoducten, faunatunnels en buizen. Langs steile oevers van vaarwegen worden fauna-uitstapplaatsen aangelegd. Het uitvoeringsplan voor de aanleg van nieuwe faunapassages (Nota Ecologische Verbindingen Zuid-Holland, 1994) wordt geactualiseerd.

Zuid-Holland gaat de damhertenpopulatie verantwoord beheren.

De provincies Zuid- en Noord-Holland en de faunabeheereenheden van deze provincies hebben voor de damhertenpopulatie een gezamenlijk faunabeheerplan op laten stellen (Schoon en Spek, 2010) met als doel beperking van de schade buiten het leefgebied, zoals de bollenvelden. Een ander doel is te zorgen dat de verkeersveiligheid niet in gevaar komt.

Zuid-Holland is doende vismigratieknelpunten op te heffen.

In het provinciaal Waterplan Zuid-Holland 2010-2015 wordt gesteld dat de provincie start met het opheffen van de vismigratieknelpunten, conform de planning van het vervangingsprogramma kunstwerken. Wanneer aanleg van nieuwe kunstwerken onvermijdelijk is, worden deze zodanig ingericht dat vissen ze in beide richtingen optimaal kunnen passeren. Bij elke renovatie en nieuwbouw van waterstaatkundige werken, waterkrachtcentrales en andere barrières wordt beoordeeld of een migratievoorziening noodzakelijk is. Wanneer er vismigratieknelpunten zijn waarbij het kunstwerk voorlopig niet wordt vervangen en de aard van het achterliggende leefgebied en visstand dat vereisen,

wordt het vismigratieknelpunt tot renovatie of vervanging voorzien van een tijdelijke migratievoorziening. Bij het verbeteren van de vismigratie mogen geen significant negatieve effecten op de instandhoudingsdoelen van Natura 2000-gebieden optreden. Het streven is om in 2040 alle vismigratieknelpunten te hebben opgeheven.

Zuid-Holland hanteert de gedragscode Provinciale Infrastructuur.

De gedragscode 'Provinciale Infrastructuur' is opgesteld door het Interprovinciaal Overleg (IPO). Bij het opstellen zijn de Nederlandse soortenbeschermingsorganisaties geïnformeerd. De gedragscode wordt verlengd na 2012.

De gedragscode 'Provinciale Infrastructuur' spitst zich toe op werkzaamheden die worden uitgevoerd door of in opdracht van alle provincies in Nederland en legt de nadruk op soorten waarvan de duurzame instandhouding van de populatie beïnvloed kan worden door de uitvoering van deze werkzaamheden. Het betreft vooral werkzaamheden in het kader van wegbermenbeheer en waterbeheer.

Bij werkzaamheden aan de infrastructuur en bij aanleg van infrastructuur moet worden voldaan aan de wettelijke eisen. Voor de Ffw kan in veel gevallen gebruik worden gemaakt van de gedragscode. Als dat niet kan, wordt onderzoek verricht naar aanwezige flora en fauna en wordt zonodig een ontheffing aangevraagd.

7 Aanbevelingen en kansen

De provincie Zuid-Holland heeft als belangrijkste taken het bevorderen van economische groei, het verbeteren van de mobiliteit, het behoud en de ontwikkeling van natuur en recreatie, en het organiseren van een evenwichtige verdeling van de ruimte. Conform de uitgangspunten van de Nota "Provincie Nieuwe Stijl" (2007) staat hier de vraag centraal in hoeverre en in welke context de provincie voor het welzijn van dieren een eigen verantwoordelijkheid en toegevoegde waarde heeft.

Binnen de hoofdtaken economie, verkeer en vervoer, natuur en recreatie en ruimtelijke ordening liggen er de volgende kansen om het welzijn van dieren te verbeteren. Daarnaast is er ruimte voor een autonome taakinfilling.

7.1 Economie

Taak provincie: Het bevorderen van een concurrerende, innovatieve en duurzame regionale economie. Een gezonde economie is belangrijk voor werkgelegenheid en welvaart, en daarmee ook welzijn van mens en dier. Het Rijk decentraliseert de taak regionale economie, maar stelt minder middelen beschikbaar. In het hoofdlijnenakkoord 2011-2015 worden nieuwe accenten gelegd. De provincie wil de regionale economie versterken door ruimte te scheppen voor economische groei. Daarvoor zet de provincie het ruimtelijke instrument en het mobiliteitsbeleid in. Daarnaast wil de provincie samen met partners in de regio en met het Rijk economische groei stimuleren door in te zetten op terreinen als kennisvalorisatie, totstandkoming en financiering van innovatie en promotie en acquisitie.

- ✓ Zuid-Holland heeft zogenaamde agrarische topgebieden gedefinieerd waar de landbouw een blijvend perspectief heeft voor productie op de wereldmarkt. Ondanks dat Profit in deze gebieden centraal staat kan Zuid-Holland ook hier initiatieven gericht op schaalvergroting in combinatie met verhoging van duurzaamheid en dierenwelzijn gericht ondersteunen. Economie en dierenwelzijn kunnen soms ook hand in hand gaan, met name waar een tekort aan dierenwelzijn wordt veroorzaakt door uitzonderlijk mooi of slecht weer (schaduw- en schuilvoorzieningen) of door bedrijfsgebonden dierziekten (klauw- en beengebreen) en gepaard gaat met productiedaling. In dat kader zou Zuid-Holland kunnen bevorderen dan wel er op kunnen toezien dat haar concurrerende melkveehouders goed geïnformeerd zijn over dergelijke win-win situaties.
- ✓ Zuid-Holland kan het Groene Hart tot meer economische waarde brengen door recreatie meer en dieper in het gebied te brengen en door bijvoorbeeld centraal in het gebied ruimte te creëren voor nieuwe voorzieningen voor dag/verblijfsrecreatie. Met boerderijbeleving als een onderdeel van een op te zetten agro ecologisch recreatiepark kunnen mogelijkheden worden gecreëerd voor boerderijeducatie, natuurbeleving, ontspanning, sport en spel (Oakes farm, 2011). Een dergelijk project kan voorzien in een combinatie van activiteiten waarmee de kloof tussen boer en burger wordt verkleind en de (melk)veehouderij haar maatschappelijke kredietwaardigheid vergroot (Van Wijk-Janssen, 2010). Dit kan indirect bijdragen aan het welzijn van dieren, in die zin dat burgers een completer beeld krijgen van het leven van landbouwhuisdieren en zich bewust worden van hun eigen rol als consument.
- ✓ Gelet op de gewenste vernatting van het veenweidegebied kan het voor het toekomstperspectief van de melkveehouderij van belang zijn om te onderzoeken in hoeverre het veenweidegebied (vanwege bodemdaling) straks nog geschikt zal zijn voor grotere koppels melkkoeien (trapgevoeligheid, leverbot). Daarbij zal ook moeten worden nagegaan welke managementmaatregelen (splitsen van koppels, dynamisch peilbeheer) nodig en mogelijk zijn om weidegang te behouden.
- ✓ Zuid-Holland heeft als provincie een belangrijk aandeel in de Health & Life Sciences en wil deze topsector verder stimuleren met een bijdrage aan de ontwikkeling van de Medical Delta. Om het gebruik van proefdieren verder terug te dringen en het maatschappelijk krediet van de biomedische sector te vergroten kan de provincie een deel van het subsidiebedrag oormerken voor onderzoek naar alternatieven voor dierproeven.

7.2 Verkeer en vervoer

Taak provincie: Het bevorderen van de bereikbaarheid in Zuid-Holland en het scheppen van voorwaarden voor tevreden reizigers en doelmatig zakelijk- en goederenverkeer. De provincie werkt eveneens aan een beter milieu, aan veiligheid en aan stedelijke en landelijke kwaliteit, en aan een sociaal Zuid-Holland. Gedragsbeïnvloeding, sturing van ontwikkelingen én het vastleggen van grenzen moet een te sterke mobiliteitsgroei voorkomen. Zuid-Holland kiest daarom voor een beheerste groei van de mobiliteit op basis van een afgewogen beleidsmix. De provincie is verantwoordelijk voor de verkeersveiligheid op het provinciale wegennet.

- ✓ Zuid-Holland kent diverse faunavoorzieningen waarmee de migratiebehoefte van wilde fauna is gediend en het aantal verkeersslachtoffers kan worden beperkt. Door versnippering van leefgebieden en het geïsoleerd raken daarvan komen steeds meer diersoorten onder druk te staan. Dit probleem wordt nog versterkt door klimaatsverandering. Een structurele oplossing is het aanbrengen van nieuwe faunavoorzieningen en het optimaliseren van bestaande voorzieningen. Snoep (2005) beveelt onder andere aan om de bestaande faunavoorzieningen met regelmaat op hun effectiviteit te inspecteren en hun functie te onderhouden dan wel te herstellen.
- ✓ Om inzicht te krijgen in de relatie tussen verkeersslachtoffers, lokale omstandigheden en de aanwezigheid van faunavoorzieningen is het nuttig om gegevens over verkeersslachtoffers op een systematische wijze vast te leggen. Dierenambulances kunnen hiervoor een belangrijke bron zijn, mogelijk aangevuld met de organisatie van nazoekopdrachten voor aangereden damhert en ree.

7.3 Natuur en recreatie

Taak provincie: De provincie stelt de kaders vast voor de uitvoering van de watertaak door de waterschappen voor de regionale wateren. Daarnaast stelt de provincie het faunabeheerplan vast en kent ontheffingen toe op basis van artikel 68 van de Ffw. In de nieuwe Wet Natuur wordt de provincie tevens verantwoordelijk voor het weren en elimineren van invasieve exoten, voor zover die zich niet reeds gevestigd hebben (want dat is dan de verantwoordelijkheid van terreinbeheerders).

- ✓ Bij het in werking treden van de Wet Natuur (naar verwachting per 2014) is de provincie ook bevoegd voor de eventueel benodigde ontheffing van de soortenbeschermingsbepalingen. Daartoe is onderzoek vereist naar de toelaatbaarheid van activiteiten die schadelijk zouden kunnen zijn voor de instandhouding van diersoorten (ook planten), nut en noodzaak van mogelijke wijzigingen in specifieke onderdelen van het jachtregime, het uitzetten van dieren en in de breedste zin: de instandhouding van de biodiversiteit.
- ✓ Bij het vaststellen van de watertaak is het van belang afspraken te maken over garanties dat de Gedragscode Ffw voor waterschappen (Unie van Waterschappen, 2005) daadwerkelijk wordt nageleefd.
- ✓ Gelet op de verstoring van de leefgebieden van wilde fauna door de nachtelijke jacht en de welzijnsaantasting en migratiedruk die daar uit ontstaan, verdient het aanbeveling dat Zuid-Holland bij het verlenen van ontheffingen voor de schadebestrijding in de nachtelijke uren, grote terughoudendheid betracht. Het gebruik van lichtbakken voor de bestrijding van vossen zou in dit verband niet moeten worden toegestaan.
- ✓ Onderzoek naar het effect van ingrijpen in de stand van vossen of grauwe ganzen op het vóórkomen en het broedsucces van weidevogels zal licht werpen op de onderlinge beïnvloeding en draagt bij aan een betrouwbare inschatting van de te verwachten schade.
- ✓ Landelijk onderzoek naar de effectiviteit van afweermiddelen geeft inzicht in de houdbaarheid van eisen aan preventie van economische en ecologische schade, veroorzaakt door wilde fauna.
- ✓ De schadeproblematiek als gevolg van toenemende aantallen overzomerende ganzen speelt niet alleen in Zuid-Holland. Op 22 december aanstaande zal de vaste Tweede Kamercommissie EL&I een algemeen overleg (AO) wijden aan de ganzenproblematiek. Staatssecretaris Bleker heeft in dat kader een inventariserend onderzoek uitgezet bij Alterra waarin de verschillende

beheersmogelijkheden worden beoordeeld. Het lijkt verstandig om de uitkomsten van dit AO af te wachten en te integreren in het provinciale beleid. In een aantal praktijkpilots zou onderzocht kunnen worden of en hoe de problematiek van grote aantallen overzomerende ganzen kan worden opgelost, zowel door structurele beheersmaatregelen als door het wegvangen, doden en verwaarden van ganzen.

- ✓ Betere voorlichting en verspreiding van kennis over de economische en ecologische schade van overzomerende grauwe ganzen zal de ontevredenheid met betrekking tot dit onderwerp wegnemen.
- ✓ Voor het provinciale faunabeheer dienen criteria te worden ontwikkeld op basis waarvan inzichtelijk kan worden gemaakt op welke gronden een FBE kan besluiten tot hetzij reactief, hetzij proactief beleid met betrekking tot populatiebeheer.
- ✓ Om invasieve exoten vroegtijdig te kunnen signaleren, is het organiseren van een goed signaleringsnetwerk van vitaal belang. In dit kader moet ook worden nagegaan welke inzet van bij Particuliere Gegevensbeherende Organisaties (PGO's) aangesloten vrijwillige veld- en waterbiologen kunne vervullen.
- ✓ Faunavoorzieningen dienen met regelmaat op hun effectiviteit te worden gecontroleerd en naar bevinding te worden geoptimaliseerd.
- ✓ Het beleid om vismigratieknelpunten bij sluizen, stuwen en gemalen op te heffen dient te worden gecontinueerd evenals de rapportage over de vorderingen van de knelpuntenaanpak.
- ✓ Bij de aanleg en onderhoud van rasters, roosters en oeverbeschoeiingen langs provinciale (vaar)wegen moeten migratieknelpunten voor kleine fauna worden voorkomen, of opgeheven.
- ✓ Verstoring van wilde fauna door illegale aanlegplaatsen voor de pleziervaart kan worden tegengegaan door deze locaties van duidelijke markeringen te voorzien en het verbod strikt te handhaven.
- ✓ Het welzijn van vissen en de Gedragscode Sportvisserij sterker te positioneren, bijvoorbeeld in de Lijsten van Viswateren en via hengelsportverenigingen.

7.4 Ruimtelijke ordening

Taak provincie: De provincie werkt aan een vitaal Zuid-Holland, met meer samenhang en verbinding tussen stad en land. Goed wonen, werken en recreëren voor iedereen binnen handbereik. Daarbij onderscheidt de provincie vijf integrale en ruimtelijk hoofdoopgaven:

- 1) aantrekkelijk en concurrerend internationaal profiel;
- 2) duurzame en klimaatbestendige deltaprovincie;
- 3) divers en samenhangend stedelijk netwerk;
- 4) vitaal, divers en aantrekkelijk landschap;
- 5) stad en land verbonden.

Vanuit deze hoofdoopgaven zijn 14 provinciale belangen gedefinieerd in de Provinciale Structuurvisie (juli 2010). De provincie stelt regels aan ruimtelijke planontwikkelingen (Provinciale Verordening Ruimte) en geeft ook aan wat nodig is om dit te realiseren (Uitvoeringsagenda Structuurvisie).

- ✓ De melkveehouderij in Zuid-Holland is overwegend grondgebonden en relatief kleinschalig. Het permanent opstallen van melkkoeien komt relatief weinig voor, maar wordt gestimuleerd door schaalvergroting en vernatting (draagkrachttekort, met name in de veengebieden). Uit oogpunt van dierenwelzijn en maatschappelijk draagvlak is het van belang dat weidegang mogelijk blijft en wordt gestimuleerd. Nagegaan dient te worden in hoeverre de grootte en draagkracht van huiskavels kan worden afgestemd op de toekomstige ontwikkeling van melkveebedrijven. Ook de inzet van het gebiedsfonds voor maatschappelijke diensten dient bij het stimuleren van weidegang in ogenschouw te worden genomen.

- ✓ Paarden en pony's zijn in de provincie Zuid-Holland voor recreatie een betekenisvolle diersoort. Voor het welzijn van deze dieren is het aan te bevelen dat zij voldoende beweging krijgen. Dit kan door weidegang, maar ook het realiseren van voldoende infrastructuur (ruiterpaden).
- ✓ Om de bedrijfsmatige paardenhouderij duidelijkheid te verschaffen over de visie van de provincie op de paardenhouderij zou, net als in Noord-Brabant, een Beleidslijn Paardenhouderij kunnen worden opgesteld waarin onder andere is opgenomen het beleid met betrekking tot paarden en pony's in de veenweidegebieden, inclusief de relatie met weidegang en ruiterpaden.
- ✓ Daarnaast zou het zeer wenselijk zijn wanneer Zuid-Holland aandacht zou besteden aan beschutting voor dieren met weidegang (melkvee, schapen, paarden) tegen zon en andere weersinvloeden. Dergelijke beschutting moet passen in het landschap en geen negatieve consequenties hebben voor weidevogelbeheer.

7.5 Autonome invulling

Naast de mogelijkheden voor verbetering van het welzijn van dieren binnen de voornoemde taken van de provincie, kan de provincie besluiten tot verbeteringsopgaven als autonome keuzes. Hierbij kan gedacht worden aan onderstaande acties.

- ✓ De provincie Zuid-Holland kan via haar inkoopbeleid (catering) een voorbeeld stellen en bijvoorbeeld besluiten om uitsluitend dierlijke producten met 2 of 3 Beter Leven sterren in haar bedrijfsrestaurant aan te bieden. Hiermee wordt het welzijn van dieren via marktwerking verbeterd en het consumentenbewustzijn van medewerkers en bezoekers geprikkeld.
- ✓ Het dierenwelzijnsbeleid in Nederland en de EU is in grote mate "evidence based" en wordt met regelmaat geëvalueerd en bijgesteld. Onderzoek op regionaal niveau, gekoppeld aan een vergelijkbare cyclus, kan ook voor provincies een belangrijke bijdrage leveren aan de kwaliteit van het beleid. Per september 2010 verplicht de wet op het hoger onderwijs hogescholen om toepassingsgericht onderzoek te doen. Op regionaal niveau leven veel vragen die bijvoorbeeld met inzet van onderzoekscapaciteit van hogescholen zouden kunnen worden opgepakt. Nagegaan zou kunnen worden – bij voorkeur in interprovinciaal verband – of er bij de provincie(s) behoefte bestaat om aan het taakaccent provinciaal dierenwelzijnsbeleid een personele invulling te geven in de vorm van een bijzonder lectoraat Provinciaal Faunabeheer. Het inrichten van een dergelijk lectoraat kan bijdragen aan de uitwisseling van kennis en aan een doelmatig gebruik van middelen. Met inzet van onder andere studenten kan vanuit dit lectoraat op een kosteneffectieve wijze gewerkt worden aan lokale en regionale vraagstukken.
- ✓ Het verbeteren van dierenwelzijn is gebaat bij betere informatievoorziening voor de burgers en meer bewustzijn van de behoeften van dieren en hun natuurlijk gedrag. Educatie van de jeugd kan hierbij een belangrijke ingang zijn. Op dit moment is de Natuur- en Milieueducatiewereld (NME) bezig met verdergaande professionalisering en kwaliteitsverbetering en rekent naast natuur en milieu ook dierenwelzijn tot haar kerntaak (Ennik et al., 2011). Het primair onderwijs is een belangrijke afnemer van NME-diensten. Ook kinderboerderijen bieden door hun nabijheid en bereikbaarheid de potentie om ouders en kinderen beter voor te lichten over de biologische eigenschappen van dieren en de consequenties van het houden van dieren in de thuissituatie. Om het kennisniveau van burgers met betrekking tot dieren op een hoger plan te brengen kan Zuid-Holland voor kinderboerderijen en NME-centra een ondersteunend beleid ontwikkelen.
- ✓ Gemeenten zijn in toenemende mate geïnteresseerd om dierenwelzijn in hun beleid expliciet te benoemen en aandacht te geven. Uit doelmatigheidsoverwegingen moet worden voorkomen dat gemeenten ieder voor zich het wiel gaan uitvinden. Daar tegenover staat dat regionale omstandigheden aanzienlijk kunnen verschillen waardoor maatwerk geboden is. Dierenwelzijnsateliers waarin gemeenten in een regio gezamenlijk coherent gemeentelijk dierenwelzijnsbeleid kunnen ontwikkelen, kan leiden tot efficiëntere beleidsontwikkeling en tot inhoudelijk beter beleid. De provincie Zuid-Holland zou dergelijke ateliers kunnen faciliteren.

- ✓ Teneinde alternatieven voor verdrinkingsvallen voor muskusratten te kunnen ontwikkelen is experimenteel onderzoek nodig voor de bepaling van de effectiviteit en efficiëntie van alternatieve bestrijdingstechnieken en –strategieën. Dit is een autonome keuze, omdat het sinds juli 2011 de taak is van waterschappen.
- ✓ Om de effecten van zandsuppleties op hun gevolgen voor het welzijn van dieren te onderzoeken op mogelijke alternatieven is studie naar de relatie tussen zandsuppleties, de beschikbaarheid van voedselbronnen voor kustvogels en hun overlevingskansen gewenst. Dit is een autonome keuze omdat de aanleg van zandsuppleties een rijkstaak is.

8 Woord van dank

Informatie verschaften Fabrice Ottburg en Nico van den Brink (Alterra Wageningen UR), Erwin Winter (IMARES Wageningen UR) en Michiel van der Veer (DPC-Services), Samantha Wind (Universiteit Utrecht) en Frank Lenssinck, Martien Bokma-Bakker en Kathalijne Visser (Wageningen UR Livestock Research). Merel Verhoeven en Babs Sedoeboen zorgden voor een nette afwerking. Zij worden allen bedankt voor hun medewerking. Een woord van dank gaat ook uit naar Ben Fisser en André Jellema van de provincie Zuid-Holland, voor hun constructieve bijdragen aan de totstandkoming van dit rapport.

9 Literatuur

- Aanbevelingen gemeentelijk dierenwelzijnsbeleid, 2004. Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren, Den Haag.
- Agenda voor het Dierbeleid: Morele vraagstukken en speerpunten voor het dierbeleid in Nederland', 2010, Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
- Alders, H. 2011. Van mega naar beter: Rapportage van de maatschappelijke dialoog over schaalgrootte en toekomst van de veehouderij. Ministerie van Economisch Zaken, Landbouw en Innovatie, Den Haag
- Anonymus 2011. Muskusrat (*Ondatra zibethicus*). Op alternatieve wijze schade voorkomen. De Faunabescherming, Bont voor Dieren en Dierenbescherming.
- Beintema, A.J. & G.W.T.A. Groot Bruinderink 2004. Verstoring door jacht en andere handelingen binnen foerageergebieden voor Ganzen en Smienten, bezien in de context van het Beleidskader Faunabeheer. Alterra-rapport 1001, Wageningen.
- Bokma, M. en Van Os, J. 2011. Feiten over grootschalige veehouderij in Nederland. Wageningen UR Livestock Research, Rapport 506.
- Brambell Committee (Report), HC Deb 15 December 1965 Vol 722 cc279-80W
- Cohen, N.E., 2010. Moral convictions concerning animals and judgement on the culling of healthy animals in animal disease epidemics. Proefschrift Wageningen Universiteit, November 2010, Wageningen.
- De Bordes, E.C. en Evertsen, E., 2010. Teksten wetgeving dierenwelzijn 2010-2011. Koninklijke Vermande, SDU Uitgevers, Den Haag.
- De Cock Buning, Tj. 2000. De status van het dier. Oratie bij de aanvaarding van het ambt voor bijzonder Hoogleraar Dierproefvraagstukken in de Faculteit Diergeneeskunde, Utrecht
- De Cock Buning, Tj., De Brauw, C.C., Hopster, H. en Pompe, V. 2011. Trendanalyse Denken over Dieren. VU, Amsterdam.
- Dekker, J. and Groot Bruinderink, G. W.T.A. 2010. Effecten van populatiebeheer op gedrag van ree damhert, edelhert en wild zwijn. Rapport van de Zoogdierverseniging. In opdracht van de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren.
- Dierenbescherming: www.dierenbescherming.nl/houden-van-paarden
- Duncan, I.J.H. and Fraser, D. 1997. Understanding animal welfare. Appleby MA, Hughes BO, eds. Animal Welfare. Wallingford, UK: CABI Publ, 19–31.
- Ebbinge, B.S., Groot Bruinderink, G.W.T.A. and Jansen, P. 2004. Advies over de vraag hoe verstoring door jacht in natuurgebieden op andere dan de bejaagbare soorten voorkomen kan worden. Alterra-rapport, Wageningen.
- Ennik, I., Van Erp, L., Hopster, H., Meijberg, W., Poorthuis, M. en Ruis, M. 2011. Dierbare metgezellen: Domeinbeschrijving Dierenwelzijn. Stichting Veldwerk Nederland, Apeldoorn.
- Ethiek in beleid: waarden wegen met gevoel en verstand. 2011. Ministerie van Economie, Landbouw en Innovatie, Den Haag, pp. 52.
- Europese Unie, 1997. Verdrag van Amsterdam, Publicatieblad Nr. C 340 van 10 november 1997, <http://eur-lex.europa.eu/nl/treaties/dat/11997D/htm/11997D.html>
- Europese Unie, 2009. Verdrag van Lissabon. http://europa.eu/lisbon_treaty/index_nl.htm
- Farm Animal Welfare Council, 1993. Report on priorities for animal welfare research and development. Tolworth Tower, Surbiton, Surrey KT6 7DX, United Kingdom.
- Gedragcode Provinciale Infrastructuur in het kader van de Flora- en faunawet. 2006. Opgesteld in opdracht van het Interprovinciaal Overleg Vakberaad Beheer, BTL Planburo B.V., Oisterwijk, 22 februari 2006.
- Groot Bruinderink et al. 2011. Evaluatie twee generaties FBPs. De Zoogdierverseniging, Nijmegen (in druk).
- Groot Bruinderink, G.W.T.A. & D.R. Lammertsma 2002. Ethische aspecten bij het beheer van wilde zwijnen. Alterra-rapport 475.
- Groot Bruinderink, G.W.T.A. & D.R. Lammertsma 2006. Besmettingsrisico's tussen vrijlevende en gehouden hoefdieren. De Levende Natuur 107(1): 4-7.
- Groot Bruinderink, G.W.T.A. 1987. Reewild in de Alde Feanen (Friesland). Rapport 87/11, Rijksinstituut voor Natuurbeheer, Arnhem.
- Groot Bruinderink, G.W.T.A. 1991. Introductie van grote herbivoren zinvol of niet? De Levende Natuur 92: 183-188.
- Groot Bruinderink, G.W.T.A. 1997. De Veluwe niet lynx laten liggen; een beschouwing omtrent de wenselijkheid van herintroductie van de lynx (*Lynx lynx*) op de Veluwe. Nederlandse Commissie voor Internationale Natuurbescherming. Mededelingen No. 31: 35-59.
- Groot Bruinderink, G.W.T.A. 2008. Toepasbaarheid in Nederland van afweer- en lokmiddelen voor wilde zwijnen (*Sus scrofa scrofa* L.). Alterra rapport 1739.
- Groot Bruinderink, G.W.T.A., C.J. de Vos, D.R. Lammertsma, G.J. Spek, R. Pouwels, A.J., Griffioen en T.J.A. Gies 2007a. Robuuste verbindingen en wilde hoefdieren. Verwachte aantallen hoefdieren en mogelijke overlast voor de landbouw, het verkeer en de diergezondheid. Alterra-rapport 1506, Wageningen.

- Groot Bruinderink, G.W.T.A., D.R. Lammertsma & H.H.T. Prins 2007c. Damherten in de Amsterdamse Waterleidingduinen; aspecten van beheer. Alterra rapport 1553, Wageningen.
- Groot Bruinderink, G.W.T.A., M.J.M. Smulders & H.P. Koelewijn 2007b. Een ecologisch en populatie-genetisch afwegingskader voor herintroducties. *De Levende Natuur* 108(5): 199-203.
- Holzhauser, H. en B. van der Valk (red.) 2009. Megasuppleties langs de Nederlandse kust. A) Een verkenning naar de effecten voor de ecologie B) Een opzet voor een integraal onderzoeksplan voor ecologie, veiligheid en socio-economie. Rapport Z4792 (Deltares) - C 114/08 (IMARES) Deltares.
- Hopster, H. en J.T. Zijlstra, 2011. Koudmerken: Actualisatie van het gebruik van koudmerken op Nederlandse melkveebedrijven. Lectoraat Welzijn van Dieren, Van Hall Larenstein, Leeuwarden.
- ICMO2, 2010. Natural processes, animal welfare, moral aspects and management of the Oostvaardersplassen. Report of the second International Commission on Management of the Oostvaardersplassen (ICMO2). The Hague/Wageningen, Netherlands. Wing rapport 039. November 2010.
- Kennis Centrum Dierplagen: www.kad.nl
- Keulartz, J., van der Belt, H., Gremmen, B., Klaver, I. and Korthals, M. 1998. Goede tijden Slechte tijden. Ethiek rondom grote grazers. Landbouwuniversiteit Wageningen.
- Kierbesluit Zuid Holland:
http://www.zuidholland.nl/overzicht_alle_themas/thema_programma_en_projecten/kierbesluit
- Kupper, F, L. Krijgsman, H. Bout en De Cock Buning, Tj. 2007. The value lab: exploring moral frameworks in the deliberation of values in the animal technology debate. *Science and Policy*, 34,9, 657-670
- Leenstra, F.R.; Dongen, M.S. van; Ferwerda-van Zonneveld, R.T., 2010. Ongerief bij gezelschapsdieren. Lelystad : Wageningen UR Livestock Research, Rapport 374.
- Leenstra, F.R.; Rommers, J.M.; Koene, P.; Ruis, M.A.W.; Schuiling, H.J.; Verkaik, J.C., 2009. Ongerief bij konijnen, kalkoenen, eenden, schapen en geiten; inventarisatie en prioritering. Lelystad : Animal Sciences Group, Rapport 160
- Leenstra, F.R.; Visser-Riedstra, E.K.; Ruis, M.A.W.; Greef, K.H. de; Bos, A.P.; Dixhoorn, I.D.E. van; Hopster, H., 2007. Ongerief bij rundvee, varkens, pluimvee, nertsen en paarden : inventarisatie en prioritering en mogelijke oplossingsrichtingen. Lelystad : Animal Sciences Group, Rapport ISSN 1570-8616 71
- Loflin, R.W. 1985. The medical treatment of wild animals. *Environmental ethics* 7: 231-239.
- Meerburg, B.G., Brom, F.W.A. and Kijlstra, A. 2008 . The ethics of rodent control
- Meulen, H.A.B. van der; Bont, C.J.A.M. de; Agricola, H.J.; Horne, P.L.M. van; Hoste, R.; Knijff, A. van der; Leenstra, F.R.; Meer, R.W. van der; Smet, A. de., 2010. Schaalvergroting in de land- en tuinbouw; Effecten bij veehouderij en glastuinbouw. Den Haag : LEI, onderdeel van Wageningen UR, LEI-Rapport Onderzoeksveld Sector & Ondernemerschap - ISBN 9789086154920
- Ministerie van CRM. 1981. Nota Rijksoverheid en Dierenbescherming, Tweede Kamer, zitting 1981, 16966, nrs. 1-2. Den Haag.
- Ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie, 2001. Wet Dieren: een integraal kader voor regels over gehouden dieren en daaraan gerelateerde onderwerpen. Den Haag, 12 juli 2011.
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, 1992. Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren, http://wetten.overheid.nl/BWBR0005662/Slotformulierenondertekening/geldigheidsdatum_17-11-2011
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, 1998. Flora- en faunawet, http://wetten.overheid.nl/BWBR0009640/geldigheidsdatum_27-11-2011
- Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, 1977. Wet op de Dierproeven, http://wetten.overheid.nl/BWBR0003081/geldigheidsdatum_27-11-2011
- Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 1985. Dierproevenbesluit. http://wetten.overheid.nl/BWBR0003802/geldigheidsdatum_27-11-2011
- Naar de top: het bedrijvenbeleid in actie(s), Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, september 2011.
- Nederlandse Soortenregister: www.nederlandsesoorten.nl
- Nota Dierenwelzijn (2007) Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, oktober 2007
- Oakes farm: www.oakesfarm.com
- Ohl, F. and Hellebrekers, L.J. 15 september 2009. "Dierenwelzijn" – De diergeneeskundige positie. *Tijdschrift voor Diergeneeskunde*, deel 134, aflevering 18
- Ottburg, F.G.W.A en de Jong, Th. 2006. Vissen in poldersloten; De invloed van baggeren in 'dichte' en open sloten op vissen en amfibieën. Wageningen, Alterra, Alterra-rapport 1349. 46 blz.; 9 fig.; 14 tab.; 8 ref.
- Ottburg, F.G.W.A. en Jonkers, D.A. 2010. Vissen en amfibieën in het beheergebied Eemland van Vereniging Natuurmonumenten; verspreidingsatlas van zoetwatervissen en amfibieën in Noordpolder te Veen, Noordpolder te Veld, Zuidpolder te Veld, Maatpolder en Bikkerspolder. Wageningen, Alterra, Alterra-rapport 2060. 145 blz.; 7 fig.; 5 tab.; 91 ref.
- Peet, G.F.V. van der; Eilers, C.H.A.M.; Peet-Schwering, C.M.C. van der., 2008. State of the art : megabedrijven intensieve veehouderij. Lelystad : Animal Sciences Group, Rapport 105

- Productschap Zuivel, gegevens 2010.
- Rapport van de commissie veehouderij – welzijn dieren, 1975. Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek TNO, Den Haag.
- Rothuizen, J. en H. Hopster, 2007. Welzijn van Gezelschapsdieren; voorstel voor een LNVonderzoeksprogramma, Animal Sciences Group, Lelystad..
- Schoon, C.F. en Spek, G.J. 2010. Faunabeheerplan damhert Noord- en Zuid-Holland.
- Speybroeck, J.; Bonte, D.; Courtens, W.; Gheschiere, T.; Grootaert, P.; Maelfait, J.-P.; Mathys, M.; Provoost, S.; Sabbe, K.; Stienen, E.; Van Lancker, V.R.M.; Vincx, M.; Degraer, S. 2004. Studie over de impact van zandsuppleties op het ecosysteem: eindrapport. Afdeling Waterwegen Kust/Instituut voor Natuurbehoud/KBIN/Universiteit Gent: Belgium. 201 pp.
- Spruijt, B. M., van den Bos, R. and Pijlman, F.T.A. 2001. A concept of welfare based on reward evaluating mechanisms in the brain: anticipatory behaviour as an indicator for the state of reward systems. Appl. Anim. Behav. Science 72: 145-171.
- Stafleu, F.R., Grommers, F.J. and Vorstenbosch, J. 1996. Animal welfare: evolution and erosion of a moral concept. Anim. Welfare 5, pp. 225–234
- Stichting Toegepast Onderzoek Waterbeheer, 2007. Aan het werk met de Gedragscode Flora- en Faunawet voor waterschappen. Utrecht. 1ste druk
- Stolba, A. and Wood-Gush, D.G.M. 1989. The behaviour of pigs in a semi-natural environment. Animal Production 48, 419-425 en The Laboratory Rat: A Natural History, www.ratlife.org
- Trendanalyse Dierproeven, Nederlandse organisatie voor gezondheidsonderzoek en zorginnovatie ZonMw, Den Haag, 2010.
- Van der Lee, T.A.J., van Hoof, R.A., Brouwer, G. and Meerburg, B.G. In prep. 2011. Ontwikkeling en toepassing van een snelle diagnostische test voor resistentie van de bruine rat tegen rodenticiden.
- Van der Star, R. en Hardeman-Kleingeld, A. 2008. Een zwerm Kamervragen: Analyse van gestelde Tweede-Kamervragen over dierenwelzijn en de verkregen media-aandacht in het jaar 2007/2008, Lectoraat Welzijn van Dieren, Van Hall Larenstein, Leeuwarden.
- Van der Windt, N.P., Olde Loohuis, R.J.W. en H.J. Agricola. 2007. De paardenhouderij in beeld. Rapport 1444, Alterra, Wageningen.
- Verantwoord Houden: wie is verantwoordelijk voor het welzijn en de gezondheid van gehouden dieren in Nederland?, 2009, Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag.
- Vinke, C.M., Van Eijk, I.A.M. en Boissevain, I. 2011. Inventarisatie en prioritering van welzijnsproblemen binnen de sector bijzondere dieren, Universiteit Utrecht, Faculteit Diergeneeskunde, Dept. Dier in Wetenschap en Maatschappij.
- Vossenstein, M. 2008. De zwijnenbom op de Veluwe. Nunspeet.
- Website Orka Morgan: www.orkamorgan.nl
- Welzijn in de sector Paardenhouderij: Plan van Aanpak. 2009. Sectorraad Paarden
- Wet Natuur: <http://internetconsultatie.nl/wetnatuur>
- Wijffels, H. (2001). Toekomst voor de veehouderij : agenda voor een herontwerp
- Wijk-Jansen, E.E.C. van; Hoogendam, K.; Winter, M.A. de. 2011. Vee in zicht; Boeren en burgers over transparantie in de veehouderij. Den Haag, LEI-Rapport Onderzoeksveld Consument & Gedrag 021 - ISBN 9789086155071.
- Zodoende 2010: jaaroverzicht over dierproeven en proefdieren, nieuwe Voedsel en Waren Autoriteit, Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, Den Haag.
- Zweers, W. 1995. Participeren aan de natuur: Ontwerp voor een ecologisering van het wereldbeeld. Uitgeverij Jan van Arkel, ISBN 9062243428, 527 p.

Wageningen UR Livestock Research

Edelhertweg 15, 8219 PH Lelystad T 0320 238238 F 0320 238050

E info.livestockresearch@wur.nl | www.livestockresearch.wur.nl